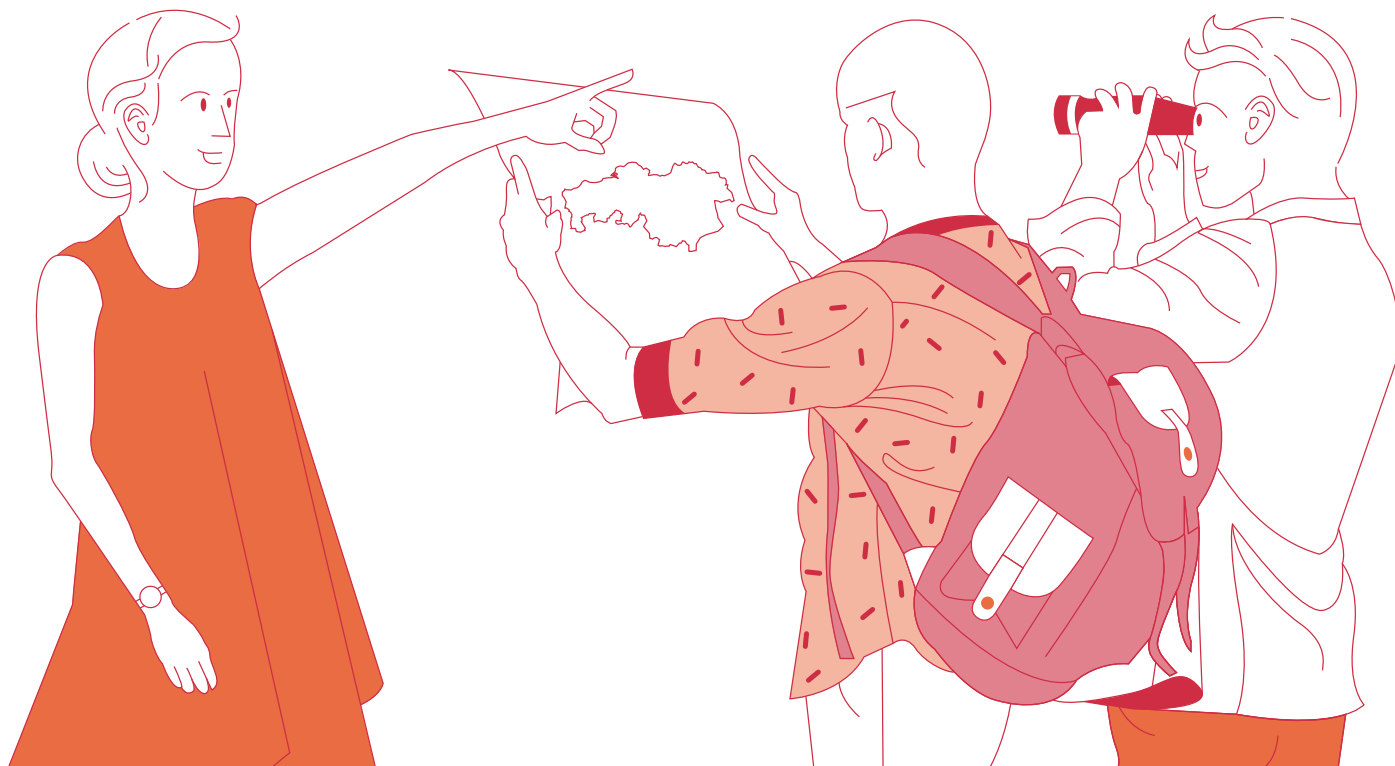

Expeditiegids *Brabant*

Opgaven, perspectieven en cijfers voor de
Provinciale Statenverkiezingen 2019

Colofon

De Expeditiegids Brabant is een gezamenlijke uitgave van de Brabantse kennisinstellingen BrabantAdvies, het PON en Telos. Nog velen meer hebben een bijdrage geleverd. Dank hiervoor.

Auteurs

Leo Dubbeldam, Patrick Vermeulen, Ivka Orbon,
Karin du Long, John Dagevos, Han van Kasteren

Concept en redactie

Jacqueline Eckhardt, Den Haag

Ontwerp en vormgeving

Delta3, Den Haag

Fotografie

Brabantse Ontwikkelings Maatschappij (BOM), Het PON
Frank Broekhuizen, Joyce van Belkom, Wim Hollemans

Illustraties

Delta3, Den Haag

Drukwerk

Delta3, Den Haag

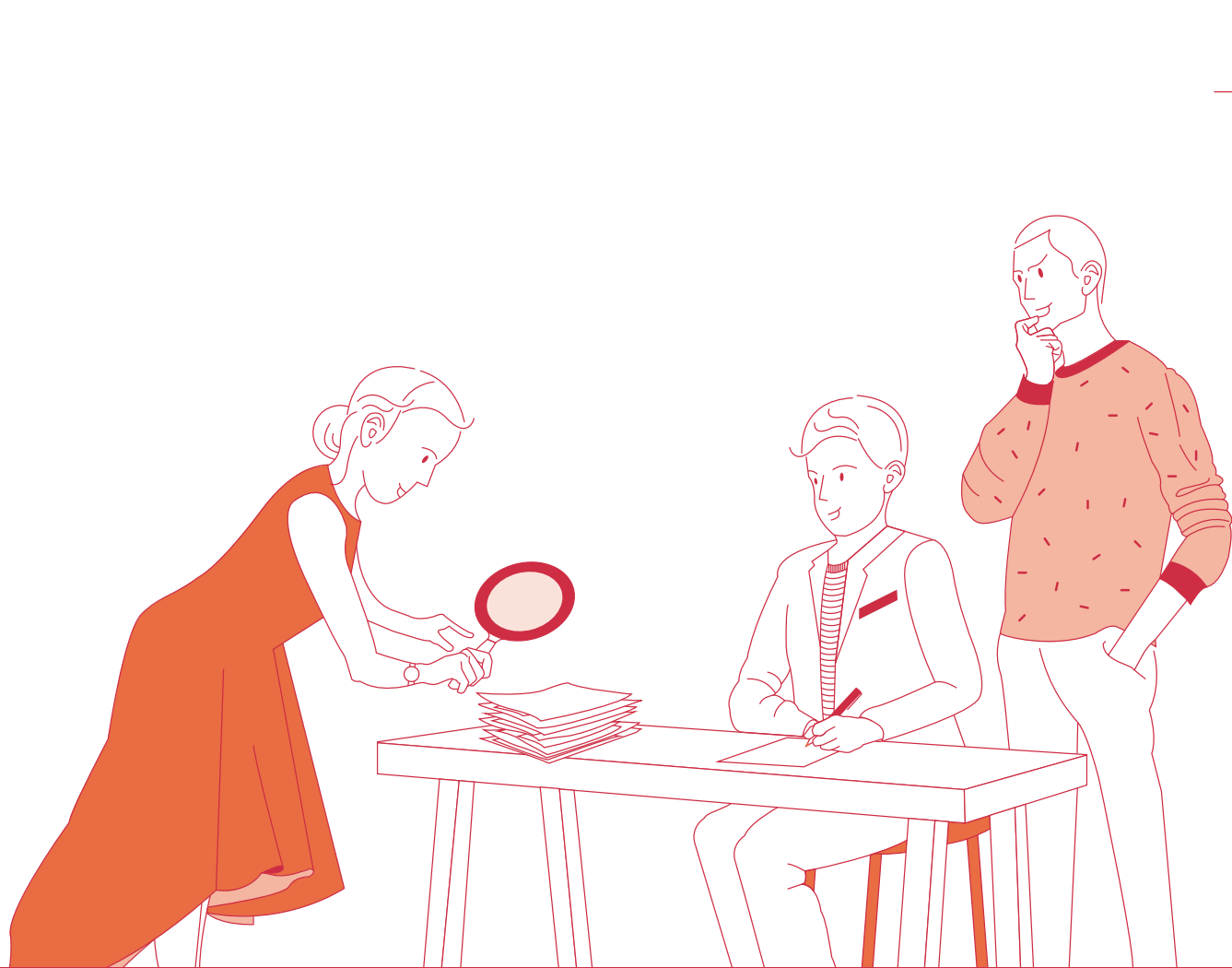
Juni 2018

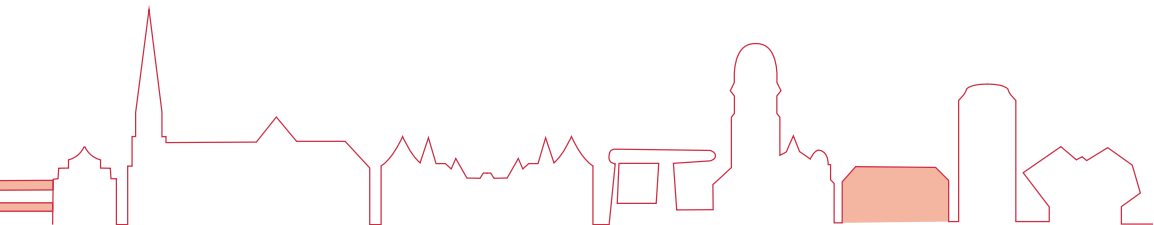
Disclaimer. De Brabantse kennisinstellingen hebben deze gids met de grootst mogelijke zorgvuldigheid samengesteld. Vragen of opmerkingen over de in deze uitgave gepubliceerde gegevens kunt u adresseren via info@brabantadvies.com.

Inhoud

1. Provinciale Staten 2019: Er valt wat te kiezen!	4
2. Brabant richting 2030	10
Werken en leren: maak van Brabant een lerende regio	26
3. Concurrerend Brabant	30
Transitie Landbouw: naar een duurzame voedselstrategie	42
4. Circulair & klimaatbestendig Brabant	46
Natuur: realisatie robuuste gebieden blijft uitdaging	60
5. Mobiel & verbonden Brabant	62
Digitalisering: mind the gap	74
6. Gezond & samenlevend Brabant	78
Wonen in Brabant: 120.000 extra woningen tot 2030	96
7. (Be)sturend Brabant	100
Ruimtelijke opgaven: inrichten mét ruimtelijke kwaliteit	114
8. Tien (schrijf)tips voor een aantrekkelijk verkiezingsprogramma	116
Cultuur en erfgoed	124
Bronnenlijst	130

Provinciale Staten 2019:

Er valt wat te kiezen!

1

'Waar is de mens in de nota gebleven?'

De Brabantse politieke partijen bereiden zich voor op de verkiezingen van de Provinciale Staten in 2019.

Vitaal, duurzaam en concurrerend Brabant

Dat er wat te kiezen valt, is een hoopvolle boodschap. Voor de Brabantse democratie. En daarmee voor de Brabanders. Direct of indirect heeft het middenbestuur invloed op veel terreinen: werk, omgeving, veiligheid, criminaliteit, gezondheid en cultuur. Om maar een paar voorbeelden te noemen. Belangrijk dus. En ook hoopvol. Want als er wat te kiezen valt, kunnen we ook goede keuzes maken. Keuzes die op korte, en zeker op lange termijn, bijdragen aan een vitaal, duurzaam en concurrerend Brabant.

De Brabantse kennisinstellingen helpen u daar graag bij. We hebben onze kennis en inzichten gebundeld in deze handzame uitgave. Belangrijkste doel? U – als politieke partij – helpen om vanuit uw eigen profiel de juiste keuzes te maken. En die keuzes

te vertalen naar een aansprekend verkiezingsprogramma. De keuzes maakt u zelf. En daarna de kiezer.

Uitgangspunten voor een goed programma

In deze Expeditiegids presenteren wij onze kennis en inzichten op basis van drie uitgangspunten:

1. De Brabantse democratie gaat ons aan het hart

Natuurlijk schrijft u een programma in eerste instantie voor uw eigen achterban. Het maakt helder waar u voor staat en helpt u keuzes te maken. Schrijven doet immers denken. Wellicht gaat u na de verkiezingen met het programma in de hand de coalitie-onderhandelingen in. Ook dan is het handig als uw doelen voor Brabant helder en onderbouwd staan beschreven. Maar de belangrijkste afnemer van een onderscheidend programma is natuurlijk de kiezer. Een goed programma is een programma waarin mensen zich kunnen vinden en herkennen. Inhoud en schrijfstijl zijn belangrijk. Verbinding maken met Brabanders ook! “Waar is de mens in de nota gebleven?”, riep een deelnemer aan

een provinciale werkgroep laatst uit. In het laatste hoofdstuk gaan we daarom dieper in op het vertellen van het verhaal. Zodat de kiezer snapt wat u vertelt en straks een geïnformeerde keuze maakt.

2. Bijdragen aan informatief onderbouwde programma's

U wilt natuurlijk ook dat uw verkiezingsprogramma realistisch is. Dan is het goed u bij het schrijven ervan zoveel mogelijk op (wetenschappelijke) feiten en inzichten te baseren. De afgelopen jaren zijn in Brabant tal van publicaties verschenen die het verdienen bouwstenen te vormen voor de verkiezingsprogramma's. Wij hebben de vrijheid genomen om uit al deze publicaties – en (inter)nationale inzichten – de belangrijkste provinciale opgaven voor de komende tien tot vijftien jaar te halen.

3. Samenhang in informatie

Gemak dient de mens. Er is ontzettend veel informatie beschikbaar. Daarom hebben wij in deze gids bewust gezocht naar de link met Brabant. En naar samenhang in bestaand en voorgenomen Brabants beleid. In de vele publicaties van de kennisinstellingen is vaak al een vertaling gemaakt van (inter)nationale

Inhoudelijk debat

De Brabantse kennisinstellingen beschouwen deze uitgave als een eerste stap in het verkiezingsproces. Het boekje kan – zomer 2018 – bijdragen aan het schrijven van een goed programma. In het najaar van 2018 organiseren de kennisinstellingen graag het inhoudelijk debat. Ook hierin zal deze uitgave een rol spelen, als basis om met de Brabantse kiezer het juiste gesprek te voeren.

Bestuursprogramma

Na de Provinciale Statenverkiezingen – maart 2019 – kan deze uitgave helpen bij het opstellen van een nieuw bestuursakkoord.

inzichten naar het Brabantse niveau. Compleet zijn over alles wat (mogelijk) speelt in Brabant – nu en in de toekomst – is een vrijwel onmogelijke opgave. Daarom stellen we in deze gids kwaliteit boven kwantiteit.

Uit oogpunt van overzichtelijkheid hanteren we een hoofdstuk-indeling langs vijf transitieopgaven. Per opgave benoemen we wat er op dit thema in Brabant speelt, wat de belangrijkste inzichten zijn, wat de belangrijkste opgaven voor Brabant en welke keuzes dan voorliggen. Daarnaast zijn enkele concrete onderwerpen uitgelicht waar de provincie een bijzondere rol heeft. Tot slot houden we het graag praktisch. Met de belangrijkste inzichten, feiten en cijfers op een rij. Zodat u zelf op basis hiervan tot onderbouwde keuzes kunt komen.

Vijf transitieopgaven

Ook voor wie – momenteel – minder bezig is met de verkiezingen, maar geïnteresseerd is in de toekomst van Brabant, is deze uitgave interessant. In de hoofdstukken 2 tot en met 7 werken we vijf opgaven uit. Te beginnen met cijfers over de belangrijkste sociaal-demografische ontwikkelingen in Brabant richting 2030, gevolgd door hoofdstukken over de opgaven:

- » Concurrerend Brabant
- » Circulair en klimaatbestendig Brabant
- » Mobiel en verbonden Brabant
- » Gezond en samenlevend Brabant
- » (Be)sturend Brabant

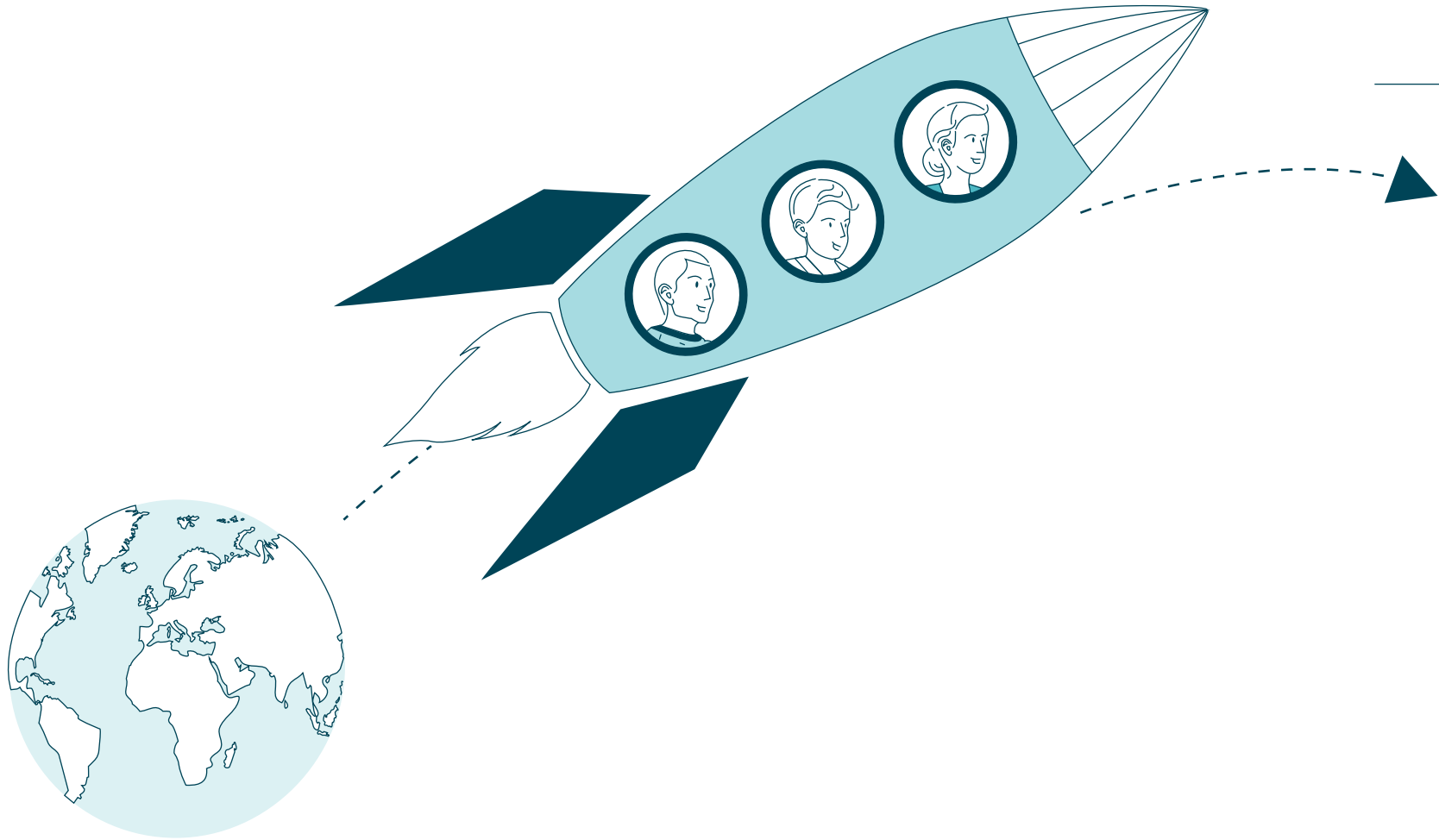
Per hoofdstuk worden de belangrijkste opgaven, inzichten en keuzes uitgewerkt.

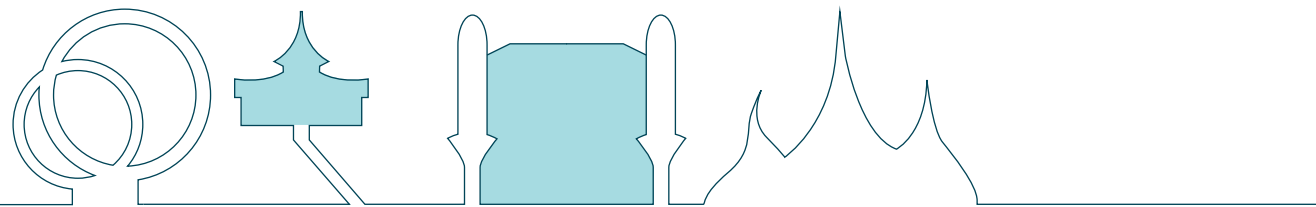
Ontwikkelingen die voor meerdere opgaven belangrijk zijn, zoals digitalisering, of waar de provincie een bijzondere rol heeft – denk aan: natuur, cultuur en erfgoed – vindt u verspreid in deze gids terug op de rode pagina's.

Ook voor waterschappen

Deze gids gaat over de provincie als geheel. Gericht op het provinciaal bestuur. Maar natuurlijk is de inhoud op belangrijke onderdelen net zo goed bruikbaar voor de waterschappen. En dus voor de Waterschapsverkiezingen 2019.

Brabant ***richting* 2030**

'Nu handelen voor kwaliteit op langere termijn'

Wereldwijd is de komende jaren sprake van een aantal grote transities. Duurzaamheid in al haar facetten speelt hierin een belangrijke rol. Het besef dringt door dat economie, kwaliteit van leven, natuur en milieu, veiligheid en samenhang, afhankelijk zijn van elkaar. De samenhang tussen de 3 P's (People, Planet, Profit) werd al langer gezien, maar de spanning tussen deze elementen stijgt. Verbetering komt eigenlijk alleen tot stand door de inzet van nieuwe technologieën, nieuwe regels en nieuwe organisatievormen. Dat is niet eenvoudig, want het is niet slechts 'verbeteren van het bestaande'. Het is een 'overgang naar iets nieuws'. Transities dus.

Disruptieve technologie

Mondiale ontwikkelingen dwingen deze transities af. De groei van de wereldbevolking. Vragen rondom voedselvoorziening en de blijvende behoefte aan energie. Verdergaande urbanisatie. Klimaatvraagstukken. En disruptieve technologieën, die in zekere zin de wereld op zijn kop zetten: kunstmatige intelligentie, robotica, versnellingen in communicatie (5G), Internet of Things, data analytics. Technologieën die heel veel nieuwe mogelijkheden

bieden, maar ook leiden tot vragen over veranderende arbeid en identiteit. Op samenlevingsniveau eisen mensen wereldwijd hun plek op. Van Europa tot en met Hoogeloon. Internationale verbindingen worden makkelijker en tegelijkertijd neemt de behoefte aan een thuisgevoel toe. Mensen willen ruimte om zaken op te pakken, maar zijn ook onzeker en boos over wat de overheid van hen wil of juist niet voor hen doet. Er zijn winnaars. En dus ook verliezers. De enorme aanwezigheid van (sociale) media vergroot de uitersten in het debat over wat nodig is en de jachtigheid om ermee aan de slag te gaan.

Brede blik

Toch kan 'haast' niet leidend zijn bij de vorming van een nieuw bestuursakkoord in Brabant. De transities vragen om een brede blik, juist om te kunnen bepalen wat nu nodig is. Want Brabant is geen eiland, de grote opgaven zullen ook Brabant niet onberoerd laten. Sterker nog, ze vragen om handelen. Zo zijn we aan de slag met het ontwikkelen van een circulaire economie, het creëren van een ecologisch verantwoorde leefomgeving, het inpassen van digitale en technologische ontwikkelingen en het

zorgdragen voor een duurzame kwaliteit van (samen) leven met vitale buurten en kernen. Kortom, er verandert veel. En simpele antwoorden zijn er niet. Willen we toewerken naar een vitaal, duurzaam en concurrerend Brabant op de langere termijn, dan staan we richting 2030 voor ingrijpende keuzes. Met gevolgen voor mensen en (ruimtelijke) inrichting.

Top tien uitdagingen voor Nederland volgens Brabanders

Op welke terreinen liggen volgens u op dit moment de grootste uitdagingen voor Nederland?

	in 2018 %
(Gezondheids)zorg	73
Milieuproblemen en klimaatverandering	31
Onderwijs	30
Veiligheid op straat	26
Integratie van minderheden (vluchtelingen en migranten)	23
Armoede	20
Werkgelegenheid	19
Huisvesting	14
Terrorisme	13
Mobiliteit (openbaar vervoer en wegen)	13

Bron: Brabantse burgers in beeld (Het PON, 2018)

Belang van verbonden regio's

De stedelijke regio in ontwikkeling

Het belang van samenwerking binnen en tussen regio's neemt toe. De stedelijke regio is in Europa, maar ook in Nederland en in Brabant, centrum van ontwikkeling. Brabant is van oudsher een sterk verstedelijkte provincie met veel middelgrote steden en een netwerkstructuur. Een mozaïek van verstedelijking dat sterk in beweging is. Langzamerhand ontstaat er in Brabant een polycentrische mega-agglomeratie, waarin grotere en kleinere steden aaneengeregeng zijn tot een regional daily system inclusief alle belangrijke functies als wonen, werken, leren, recreëren en zorgen.

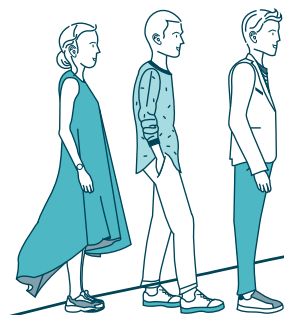
De toon van de steden is, kijkend naar hun stedelijke visies, veelal optimistisch. En loopt parallel aan de teloorgang van de oude, industriële economie. De grote industrieën zijn vrijwel uit het stadsbeeld verdwenen en worden getransformeerd ten gunste van een nieuwe economie, meer gebaseerd op kennis, creativiteit en dienstverlening. De toegenomen kracht van de stad vertaalt zich in snelle bevolkingsgroei, groei van economische productiviteit en innovatievermogen (o.a. Tordoir, 2017⁽¹⁾; Janssen en Dagevos, 2016⁽²⁾; Dagevos e.a., 2017⁽³⁾).

Streek economieën

Naast de interstedelijke netwerkstructuur die vooral voor de kenniseconomie van groot belang is, kent de provincie Noord-Brabant vitale streek economieën met kansrijke agro business, logistiek en (proces-)industrie en een lokale beroepsbevolking die wordt gekenmerkt door vakmanschap en ondernemerschap. Deze streek economieën (o.a. de Peel, de A50-gemeenten en Waalwijk e.o.) profiteren van nabijgelegen stedelijke netwerken en kennisbronnen. Maar steunen daarnaast ook op hechte eigen regionale netwerken.

Tegelijkertijd kennen zij grote uitdagingen. Talentvolle jongvolwassenen trekken naar de grotere steden in Brabant, maar ook daarbuiten. Zij komen maar in beperkte mate terug naar de geboortestreek. Ook het aandeel huishoudens met hogere inkomens, dat veelal bovengemiddeld is vanwege de rol van succesvol ondernemerschap, loopt in een aantal streek economieën terug. En er is natuurlijk de grote opgave om de economie draaiend te houden. Grote groepen arbeidsmigranten worden hiervoor ingezet, met alle bijbehorende vragen van wonen, werken en leven van dien (vgl. Van der Haar e.a., 2017, 2018⁽⁴⁾).

2017
2,5 mln

2050
2,6 mln

Trends in demografische ontwikkeling

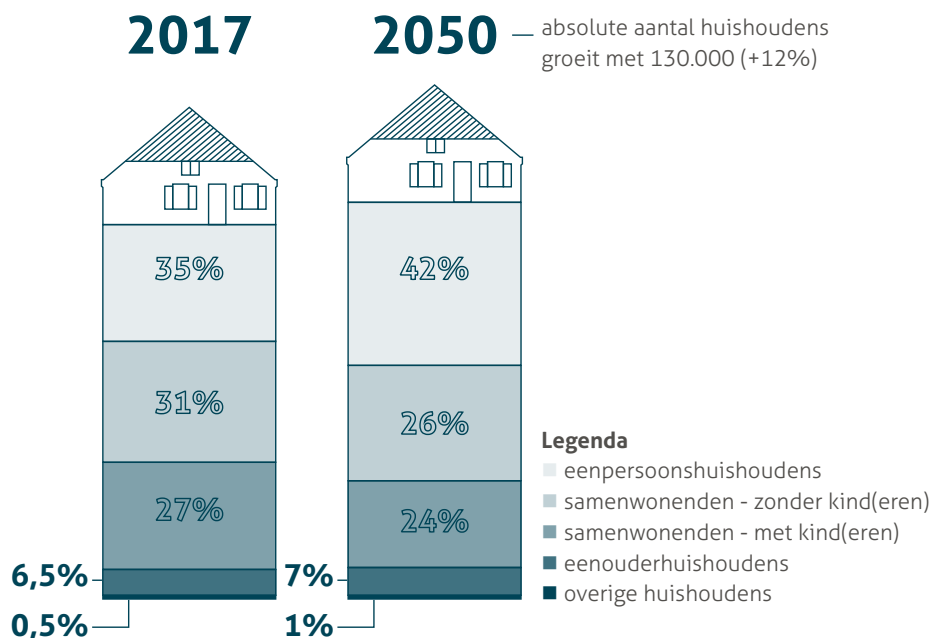
Als we kijken naar de demografische ontwikkeling in Brabant zijn veel cijfers interessant. Voor meer detail verwijzen we naar bijvoorbeeld de actualisering van de Bevolkings- en woningbehoefteprognose 2017 van de provincie zelf. Hieronder zijn de belangrijkste gegevens toegelicht:

- » Het inwonertal van Brabant neemt naar verwachting toe van ruim 2,5 miljoen in 2017 tot een maximum van ruim 2.645.000 mensen begin jaren '40. Daarna is sprake van een lichte krimp.

Bron: Provincie Noord-Brabant (2017).

De bevolkings- en woningbehoefteprognose Noord-Brabant. Actualisering 2017. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.

Huishoudens in Noord-Brabant

Er is dus sprake van een groei van zo'n 130.000 mensen in de komende 30 jaar. De regionale verscheidenheid is groot, maar algemeen beeld is dat in en rond de grotere gemeenten de bevolking nog langere tijd (licht) blijft groeien. Voor de kleinere 'plattelandsgemeenten' ligt – al eerder – bevolkingskrimp in het verschiet.

- » De groei van het aantal inwoners wordt voor een belangrijk deel veroorzaakt door groei van het aantal migranten, met name arbeidsmigranten. Internationale crises kunnen – net als in de afgelopen jaren – voor plotselinge toename leiden van het aantal vluchtelingen.

Bron: Provincie Noord-Brabant (2017). De bevolkings- en woningbehoefteprognose Noord-Brabant. Actualisering 2017

2018
1,5 mln
werknemers

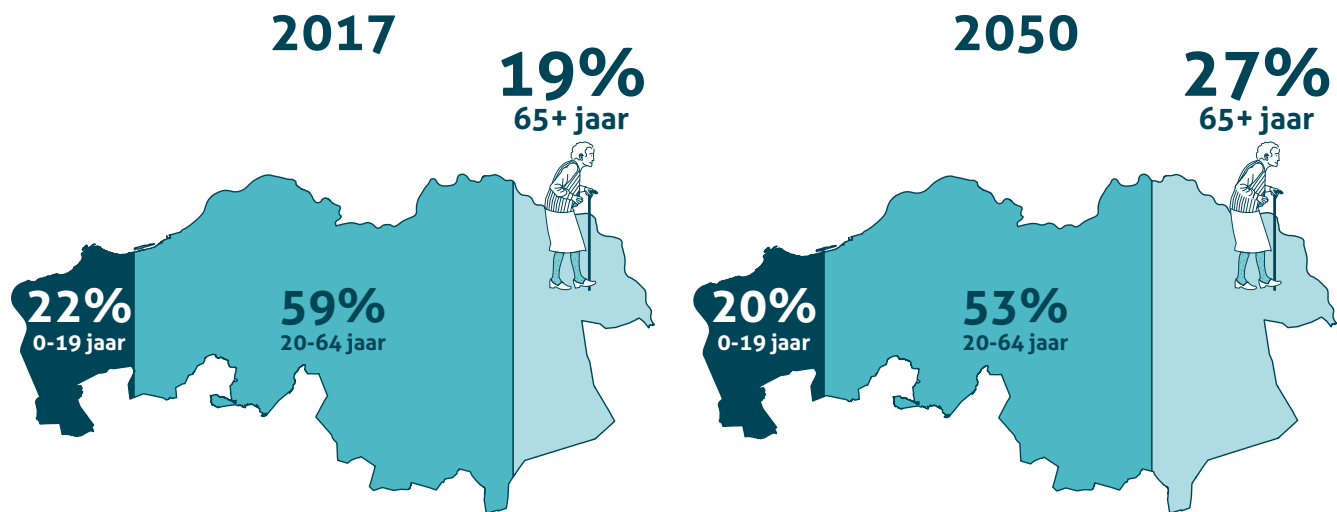

waarvan 100.000
arbeidsmigranten

- » In 2050 telt Brabant ruim 1,5 miljoen potentiële werknemers, vrijwel net zoveel als in 2016 (vergrijzing leidt tot afname – verhoging AOW-leeftijd tot toename). Inzet van arbeidsmigranten doet het arbeidspotentieel toenemen. Op basis van economische ontwikkeling verwachten we dat het aantal arbeidsmigranten inmiddels naar rond de 100.000 is gegroeid (Van der Haar e.a., 2018 ⁽⁵⁾).
- » Rond 2040 is 28 procent van de Brabanders 65 jaar of ouder. De vergrijzing is dan op haar hoogtepunt, daarna loopt het aantal 65-plussers weer wat terug. Het aantal 65-plussers groeit naar 730.000 in 2040 (+55 procent) en het aantal 20-64 jarigen neemt sterk af, naar bijna 1,4 miljoen in 2050 (-6,4 procent). Het aantal 0-19 jarigen blijft nagenoeg gelijk.
- » De gemiddelde levensverwachting neemt naar verwachting de komende decennia verder toe.
- » Tot 2050 komen er in Brabant zo’n 130.000 huishoudens bij. Vooral het aantal alleenstaanden groeit sterk, met name het aantal oudere alleenstaanden (75+). Verwacht wordt dat in 2050 van alle huishoudens 42 procent een eenpersoonhuishouden is.

Vergrijzing van Brabanders

- » Brabant wacht de komende tijd een flinke woningbouwopgave (zie ook kader pagina 97), met een accent op de eerstkomende jaren. Huishoudensverdunding en de noodzaak van flexibiliteit vragen bovendien om andere typen woningen. Bovenstaande cijfers dringen door in alle beleidsterreinen van de provincie Noord-Brabant.

Keuzes: Brabant richting 2030

De hiervoor beschreven ontwikkelingen definiëren in belangrijke mate het perspectief van Brabant en de Brabanders. Of het nu gaat om investeringen in economie en mobiliteit, landschap en natuurbeheer of de leefgebieden van Brabanders zelf, zoals wonen, gezondheid, werk en participatie. Het is goed deze inzichten ook mee te nemen in de opgaven van de provincie voor de komende bestuursperiode.

Zoals gezegd is het nodig hierbij een lange termijn perspectief voor ogen te hebben, met een vertaling naar het hier en nu. De keuzes die richting 2030 gemaakt worden, zijn bij uitstek het domein van de politieke arena. Het maken van keuzes wordt uiteraard ook urgenter met schaarser wordende middelen. De financiële ruimte die de afgelopen bestuursperiodes ruimte bood voor de Investeringsagenda zal de komende periode veel beperkter zijn, met de vrije begrotingsruimte zal daarom nog scherper aan de wind moeten worden gevaren. Ook in relatie tot capaciteitsinzet zal de schaarste voelbaarder worden (Provincie, Perspectiefnota 2018⁽⁶⁾).

Vanuit de vele onderzoeken en adviezen in de afgelopen jaren kunnen we wel enkele uitgangspunten definiëren. Keuzes voor de komende bestuursperiode staan in het teken van:

1. de kwaliteit van leven van Brabanders¹;
2. opgavegericht en integraal werken;
3. langere termijn transitieopgaven;
4. leren en experimenteren.

1. Kwaliteit van leven

In de Agenda van Brabant⁽⁷⁾ en het huidige Bestuursakkoord 2015-2019⁽⁸⁾, staan – wat betreft provinciale ambities – drie sleutelbegrippen centraal: topkennis- en innovatieregio, concurrerend vermogen en kwaliteit van leven. Deze hangen nauw samen: zonder kennis- en innovatie geen concurrerend vermogen. Zonder een goede kwaliteit van leven geen vitale werknemers. Kwaliteit van leven is daarnaast niet alleen 'middel', maar ook en vooral 'doel'. Bij het beoordelen van iedere vorm van beleid staat daarom idealiter de vraag centraal of de maatregel bijdraagt aan het fysiek, psychisch, sociaal en cultureel

1 *Wellicht scherper, maar minder gedocumenteerd: 'kwaliteit van leven van alle flora en fauna'.*

functioneren en welbevinden van mensen, inclusief de eigen evaluatie ervan (Bouwstenen voor Omgevingsvisie, BrabantAdvies, 2017⁽⁹⁾).

2. Opgavegericht en integraal werken

Of het nu gaat om economische, ecologische of culturele opgaven, de mens is bepalend in het maken van keuzes. En tegelijkertijd ook de belangrijkste ontvanger. We moeten bedenken: wat is nodig voor de samenleving als geheel²? Dit denken in publieke waarde overstijgt de eigen (vaak beperkte) opdracht en bevordert de noodzakelijke integraliteit. Hoe mooi het ook is te zoeken naar 'cross-overs' of dwarsverbanden tussen afdelingen, de volgende stap is opgavegericht – en dus integraal – werken.

3. Langere termijn transitieopgaven

Eind 2018 levert Telos een actuele duurzaamheidsbalans op voor de provincie die ingaat op de staat van Brabant in ecologisch, sociaal-cultureel en economisch opzicht. Hierin zullen de eerder genoemde transitieopgaven voor Brabant

² *T.b.v. een ronde tafel gesprek is hiervoor een discussiestuk opgesteld over maatschappelijke meerwaarde in Zuid-Nederland, op te vragen via het PON*

waarschijnlijk nadrukkelijker naar boven komen: toekomstgerichte verstedelijking, bevorderen van ruimtelijke en sociale gelijke ontwikkeling en het versterken van de verbinding tussen stad en land. Opgaven die een lange termijn horizon vereisen. Maar waarbij tegelijkertijd nu zaken moeten worden opgepakt, bijvoorbeeld bij de verdere invulling van de Omgevingsvisie⁽¹⁰⁾. Opdracht is de focus op langere termijn te koppelen aan daadkracht op korte termijn.

4. Leren en experimenteren

In transities wordt soms onontgonnen. Hierbij wordt soms nog onontgonnen terrein betreden, waar andere regels en routines gelden. Dit vraagt van alle partijen, inclusief de provinciale overheid, om een open lerende houding, durf om te experimenteren, fouten te maken en nieuwe samenwerkingsverbanden te willen ontwikkelen.

De transitieleer leert dat dit geen eenvoudig proces is. Het gaat om een proces van (gelijktijdig) afbreken én opbouwen. Wat vraagt om een duidelijke visie en – in het verlengde hiervan – het maken van keuzes waarvan het resultaat op voorhand niet

altijd zeker is. De gevestigde orde zal zich verzetten en moeite doen om bestaande posities en belangen te verdedigen. Nieuwe kansen dienen zich aan, maar er zullen ook verliezers zijn. Een nieuwe praktijk moet worden opgezet, die alle stadia van ontwikkeling nog moet doorlopen. Voor een interessant inzicht in dit proces verwijzen we graag naar 'Staat van transitie: Patronen van opbouw en afbraak in vijf domeinen' (Lodder e.a., 2017⁽¹¹⁾) of publicaties over Theory U.

Versnellen en opschalen

Het is belangrijk om ruimte te bieden aan het experiment. Innoveren en experimenteren past bij Brabant en de ambitie om een top kennis- en innovatie regio te zijn. Belangrijke vraag voor de komende periode is het opschalen en versnellen van succesvolle aanpakken. Lukt het om wat werkt ook op grotere schaal in Brabant te introduceren? Zodat Brabant niet alleen de testomgeving van de toekomst is (living lab), maar ook meer en meer de voorbeeldomgeving op schaal.

Provinciale organisatie in transitie

Het idee dat de provincie keuzes maakt die vervolgens toegepast kunnen worden in de samenleving is een achterhaald beeld. Sowieso past een focus op organisaties, afdelingen en loketten niet meer. Het gaat veel meer om een focus op maatschappelijke opgaven en het organiseren van een netwerk erom heen, zodat het systeem als geheel bijdraagt. Niet denken in termen van provinciale output, maar van outcome op netwerk- en samenlevingsniveau. Niet denken in verticale hiërarchische relaties, maar zoeken naar horizontale samenwerking. Voor overheden en professionals betekent dit een grote omslag (Van de Donk, 2014⁽¹²⁾).

Van 'collectieve rechten, geborgd in een verzorgingsstaat' naar een meer lokaal georganiseerde participatiesamenleving. Dit vraagt van provinciaal bestuurders om maatwerk, gebaseerd op behoeften, wensen en mogelijkheden van mensen (Janssen e.a., 2010⁽¹³⁾). Het vereist een andere manier van werken (Rotmans, 2014⁽¹⁴⁾; Putters, 2014⁽¹⁵⁾) en een nieuwe verhouding tussen overheid en burgers.

Inherent aan een participatiesamenleving is dat mensen hierin zelf meer oppakken. Het past bij de behoefte naar meer eigen regie (vgl. SCP, 2016⁽¹⁶⁾). De mogelijkheden en vermogens van mensen staan centraal, niet de onmogelijkheden. Als hulp al nodig is, is de vraag allereerst wat mensen hierin zelf – eventueel met anderen – kunnen regelen.

Deze ontwikkeling kent ook een andere kant. "Mensen regelen steeds meer zaken zelf. Succesvolle aanjagers starten buurt-initiatieven, maar mensen die wat minder zelfvertrouwen hebben – of de weg niet goed kennen – zien hun negatieve beeld van participatie snel bevestigd. Ze vrezen moeilijke protocollen, het formele contact. Vroeger konden mensen terugvallen op de overheid. Nu lijkt diezelfde overheid een valkuil geworden. (BrabantKennis, 2018⁽¹⁷⁾)."

De verschuiving naar een nieuwe verantwoordelijkheidsbalans vereist van de overheid allereerst interesse in de belevingswereld van burgers: signalen oppikken, doorvragen (in plaats van verdedigen) en verkennen. Ruimte laten voor initiatief. En tegelijkertijd zelf richting geven en leiderschap tonen.

Leiden door mogelijk te maken. Door te verleiden: uitdagen, proberen, voordoen en motiveren. En waar nodig het

(kunnen) nemen van eigen verantwoordelijkheid te ondersteunen (Vermeulen, 2017⁽¹⁸⁾).

Speerpunten participatiesamenleving

Voor overheden en professionals zijn dit de belangrijke aandachtsgebieden voor of in een participatiesamenleving:

» **Solidariteit en inclusie**

Kan en doet iedereen mee? Ontstaan er (nieuwe groepen) mensen die buiten de boot vallen? En ontstaan hiermee nieuwe scheidslijnen in de samenleving? Hebben we voldoende zicht op wat er in de haarvaten van de samenleving leeft?

» **Verantwoordelijkheid**

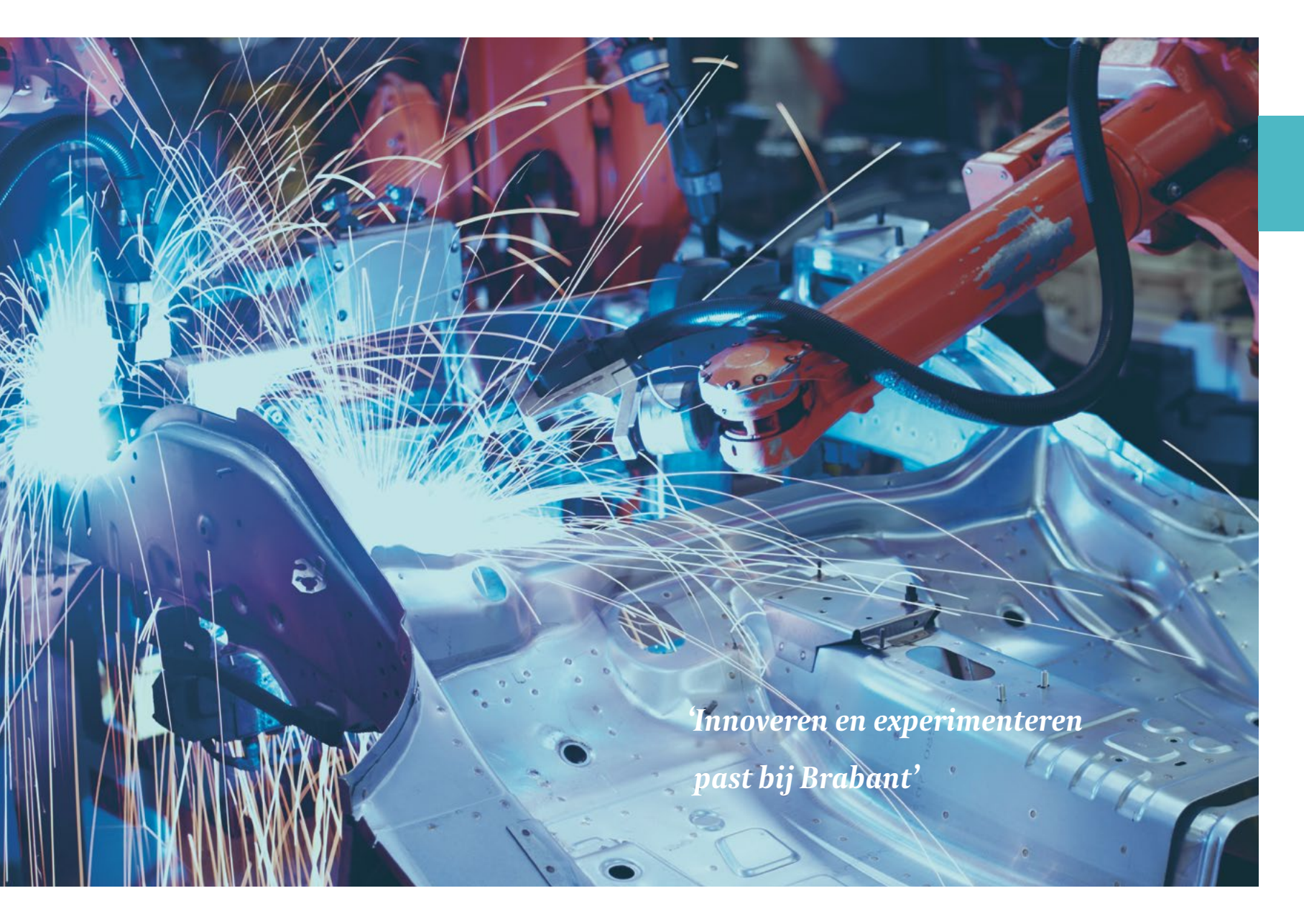
Wat is nodig om (eigen) verantwoordelijkheid te stimuleren en te ontwikkelen? En hoe vermijden we vrijblijvendheid?

» **Inhoud**

Hoe zorgen we dat maatschappelijke opgaven, inclusief wetenschappelijke inzichten, centraal staan in het debat? Zodat we de kaders scheppen voor een geïnformeerde dialoog, die verder gaat dan het ventileren van meningen?

» **Vertrouwen**

Een legitiem en geloofwaardig bestuur versterkt de samenhang in onze maatschappij. Belangrijke vraag – ook in Brabant – is hierbij: Hoe gaan we om met een onderwereld die steeds sterker binnendringt in de dagelijkse leefwereld van mensen? En zijn tentakels direct en indirect uitstrekt naar het openbaar bestuur?

*‘Innoveren en experimenteren
past bij Brabant’*

Uitgelicht

Werken en leren: maak van Brabant een lerende regio

Het economisch klimaat is gunstig, het is hoogzomer in de Nederlandse economie. Overal zijn weer vacatures en wordt personeel gevraagd.

Door de vergrijzing zal de vraag naar medewerkers nog extra toenemen, al moeten we ook vrezen dat hierdoor de personeelstekorten verder oplopen.

Tegelijkertijd verandert het economische proces. Voortschrijdende digitalisering beïnvloedt vrijwel alle sectoren. Banen en beroepen veranderen. Aan medewerkers worden meer en andere eisen gesteld. Trends als elektrisch rijden en schone energie hebben een grote impact op de economie en de samenleving. Dat werkt ook ontwrichtend, al is het maar omdat er steeds meer in flexibele banen wordt gewerkt of omdat sommige banen simpelweg verdwijnen.

Wat speelt er in Brabant

Bijna dagelijks verschijnen berichten in de media waaruit blijkt dat de arbeidsmarkt stevig groeit. Dat lijkt gunstig. Toch waarschuwde Hans de Jong, directeur Philips

Nederland, onlangs dat onze welvaart serieus op de tocht staat. Er zijn geen technische vaklieden meer te vinden. Traditionele opleidingsroutes drogen op. Niemand lijkt zich te realiseren dat het voorbereidend beroeps- onderwijs lege vlekken in het aanbod laat zien. Het aantal leerlingen is sterk teruggelopen, het aanbod verschaalt. Technische hogescholen hebben op hun beurt onlangs hun voltijdslerarenopleiding moeten sluiten: straks is er geen techniekdocent meer te vinden. Wat ook niet zichtbaar is, is dat in veel huishoudens het licht van de aantrekkende arbeidsmarkt nog niet aangaat. Zo hebben de meest kwetsbare leerlingen in het beroeps onderwijs heel vaak maar één ouder thuis. Dan ontbreekt het aan extra hulpbronnen die nodig zijn voor studiesucces.

Kansen

Er zijn in Brabant twee sporen waarlangs we de kansen op het vlak van werken en leren kunnen benutten.

1. Het realiseren van een positieve leercultuur in Brabant is een belangrijke oplossingsrichting. Zo'n cultuur versterkt de mindset die erop gericht is dat jongeren en volwassenen zich in de brede zin ontwikkelen. Zodat zij niet alleen inzetbaar zijn en blijven op de arbeidsmarkt, maar zich ook zelfstandig en met voldoende veerkracht kunnen redden in de samenleving (zelfredzaamheid). Brabant als 'lerende regio' vraagt uiteraard ook dat individuele ondernemers en het onderwijs hun verantwoordelijkheid nemen. Het vraag in ieder geval om een uitstekend onderwijsbestel.
2. De huidige maatschappelijke opgaven vragen om een versterking van het onderwijsstelsel. Er is behoefte aan nieuwe, modulaire vormen van onderwijs gericht op meer permanente om- en bijscholing: 'een leven lang leren'.

Met het adviesrapport 'Toerusten en Innoveren'⁽¹⁾ heeft BrabantAdvies een aantal innovatievoorstellen ingediend voor een meerjarige aanpak:

- » Een loopbaan-APK voor alle Brabanders;
- » Sneller perspectief voor kwetsbare groepen;
- » Herwaardering van het praktijkonderwijs en vmbo-onderwijs;
- » Flexibel en modulair onderwijs (incl. e-learning);
- » Hybride combinaties van leren en werken;
- » Stimuleren van (inter)sectorale mobiliteit.

Risico's

Naast kansen zijn er ook risico's op het vlak van werken en leren. Kernvraag is: wat vragen we van het personeel dat morgen nodig is? En wat hebben werkenden nodig om mee te groeien met de veranderingen? Hoe zorgen we ervoor dat zo min mogelijk mensen buiten de boot vallen? Welke rol hebben bedrijven, scholen en overheden hierbij? En last but not least, wat verwachten we van de burger zelf?

Als we niet alle talenten benutten, loopt de Brabantse economie uiteindelijk vast. Om mee te kunnen schakelen met alle veranderingen die op ons afkomen, zijn goed toegeruste werknemers nodig. Goed toegeruste jongeren en innovatieve burgers. Mensen die, als het erop aankomt, in de running blijven, zowel sociaal als economisch. Dat vraagt om het permanent op orde houden van de juiste kennis en vaardigheden. Oude samenwerkingsmodellen werken in dat opzicht niet meer of onvoldoende. Het gaat hier om de volgende twee hoofdvragen:

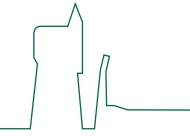
1. Hoe blijven Brabantse burgers hun leven lang in de running?
2. Hoe moeten we in Brabant samenwerken om dit te bereiken ?

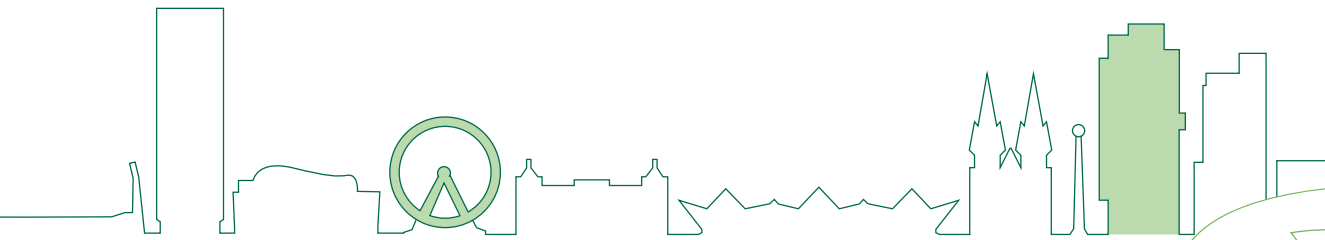
Rol van de provincie

Komende periode is versnelling en opschaling nodig op een breed vlak rond werken en leren. De provincie kan een belangrijke coördinerende rol spelen om al in de periode 2019-2023 echt meters te maken op dit hoogst urgente terrein. Er liggen al belangrijke bouwstenen voor een meerjarige aanpak Leren en Werken, zoals bijvoorbeeld het Brainport Talent & Skills Akkoord⁽²⁾.

Tot slot: noodzaak concrete stappen

In Brabant tekent zich een brede coalitie af (bedrijfsleven, onderwijsinstellingen mbo, hbo en wo en overheden) om de komende jaren concrete stappen te zetten. Men is het met elkaar eens over de noodzaak van innovatie en talentontwikkeling op alle niveaus. Daar horen instrumenten bij als een periodieke talententoets voor werknemers, herwaardering van het ambachtelijk vakmanschap en flexibele modules in post-initieel onderwijs. En het is van belang dat we in Brabant de resultaten van alle inspanningen meer systematisch evalueren, zodat we leren van alle inspanningen.

Concurrerend *Brabant*

'Blijven werken aan toekomstige welvaart'

Onze toekomstige welvaart is niet vanzelfsprekend. De 'vierde industriële revolutie' zal de economie, de arbeidsmarkt en de samenleving als geheel voorgoed veranderen. Ontwikkelingen als robotisering, digitalisering, kunstmatige intelligentie en Internet of Things gaan dit versnellen. Dit vraagt veel aandacht voor de concurrentiekracht van de regio op langere termijn. Daarbij gaat het niet alleen om de harde economische factoren, maar ook om het samenspel met maatschappelijke opgaven en de omgevingskwaliteit.

Wat speelt er in Brabant?

De Brabantse economie presteert al vier jaar achtereen sterker dan het landelijk gemiddelde. Met een – breed gedragen – economische groei van ruim 3 procent in 2018 behoort de Brabantse regio tot de voorhoede in Nederland. De regio Zuidoost-Brabant is absolute uitbinker met een actuele groei van bijna 5 procent. De technologische industrie is in Brabant, met een productiegroei van 10 procent, dé groeimotor. Maar ook andere grote sectoren, zoals de bouw, de zakelijke dienstverlening en de zorg laten stevige groeicijfers zien.

De bouwsector zal, mede gezien de forse bouwopgave (120.000 woningen tot 2030) in Brabant (zie kader pagina 96), de regionale economie extra kunnen aanjagen de komende jaren.

Stabiele groei

Hoewel het lastig is de toekomstige ontwikkelingen in de wereld-economie goed in te schatten, wordt in het algemeen verwacht dat Brabant in de periode 2019-2023 een stabiele economische groei tegemoet gaat: gemiddeld 2 procent. Belangrijk is dan wel dat provincie en gemeenten blijven zorgen voor de juiste randvoorwaarden en een goed ondernemingsklimaat.

Economische groei en productiviteit zijn echter niet de enige variabelen die het concurrerend vermogen van Brabant bepalen. Het CBS onderstreepte dit onlangs met het uitbrengen van haar eerste Monitor Brede Welvaart⁽¹⁾. Ook aspecten als inkomen, gezondheid, onderwijs, veiligheid, milieu en geluk wegen mee en vormen een onderdeel van de welvaartsontwikkeling. De Brede Welvaartsindicator (2017)⁽²⁾ laat overigens flinke regionale verschillen zien. Brabant zit hier zeker niet in de voorhoede van Nederland, maar neemt een tegenvallende 6^e positie in. Met name op de arbeidsmarkt en de woningmarkt doet Brabant het minder

goed. En volgens de cijfers van de Europese Regional Innovation Scoreboard ⁽³⁾ scoort de regio ook minder goed op gezondheid.

Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt

De Brabantse arbeidsmarkt vraagt specifieke aandacht: als gevolg van digitalisering en robotisering⁽⁴⁾ zullen er banen verdwijnen en bijkomen. Maar wat vooral gaat gebeuren, is dat banen en taken op grote schaal zullen veranderen. Dat speelt nu al in alle sectoren. Nieuwe competenties worden gevraagd: oplossingsgericht denken, creativiteit en samenwerkend vermogen. Het is zaak dat

'De personeelsproblematiek zet ook de realisatie van maatschappelijke trajecten als de energietransitie verder onder druk. Door een tekort aan vaklieden dreigt dit verder op achterstand te komen'

(SER Ontwerpadvies Energietransitie en Werkgelegenheid, april 2018)

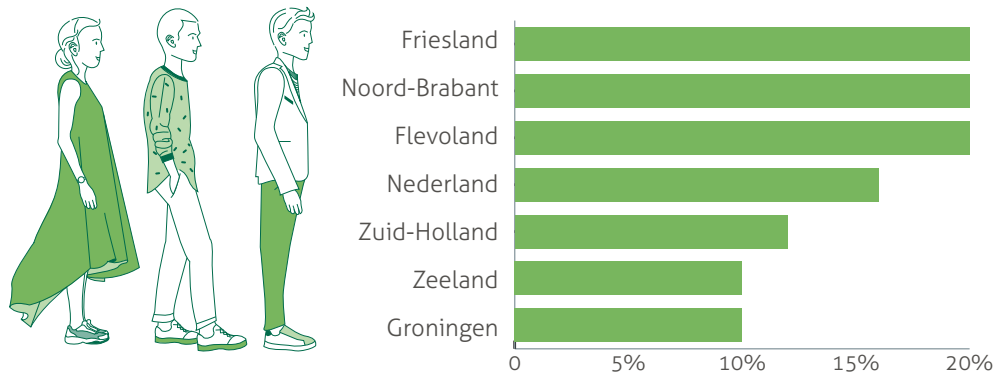
werknemers zich hier tijdig op kunnen toerusten, want bijblijven wordt 'key' in de arbeidsmarkt van nu. Dit stelt eisen aan de kwaliteiten van Brabant als 'lerende regio'.

Inzichten en opgaven

Brabant als globaliserende regio

De afgelopen jaren heeft de provincie sterk ingezet op verdere internationalisering van economie en arbeidsmarkt. In de jaarlijkse cijfers van de BOM⁽⁵⁾ over het aantal buitenlandse ondernemingen in Brabant is dit terug te zien. In 2016 en 2017 zijn 68 buitenlandse bedrijven aangetrokken die samen zorgden voor 3.500 nieuwe banen en ruim 1 miljard euro aan investeringen in de Brabantse economie. Ook wat betreft de arbeidsmarkt is de internationalisering nadrukkelijk aan de orde. Uit onderzoek (Decisio 2015⁽⁶⁾, Het PON 2018⁽⁷⁾) blijkt dat in Brabant zo'n 100.000 buitenlandse arbeidskrachten werkzaam zijn, zowel arbeidsmigranten als kenniswerkers. Het aantal buitenlandse studenten (hbo, wo) bedraagt inmiddels circa 20.000. Brabant is dus al een internationale regio. Gelet op de tekorten op de arbeidsmarkt zal dit ook niet meer veranderen.

Personeelstekort landelijk en in Brabant

Figuur 1: Percentage bedrijven dat personeelstekort als voornaamste belemmering noemt

Bron: CBS Conjuncturenquête 3^e kwartaal 2017

De praktijk van de afgelopen reeks van jaren heeft geleerd dat circa 60 procent van de arbeidsmigranten uiteindelijk besluit om zich hier permanent te vestigen. In het sociaaleconomisch beleid is hierop onvoldoende ingespeeld. Komende jaren wordt een inhaalslag gevraagd, gericht op betere faciliteiten voor huisvesting en opleiding van arbeidsmigranten.

Regionale groei strategie centraal

Het belang van stedelijke agglomeraties voor de economie neemt toe⁽⁸⁾. Juist in kleinere landen als Nederland is niet alleen de grootste stad, maar zijn ook middelgrote steden belangrijk voor economische groei: een netwerk van stedelijke regio's. Een regionale groei strategie gaat uit van het bieden

van ruimte aan de regio om groeipotentie te verzilveren, de kwaliteit van de leefomgeving te verbeteren en nieuwe perspectieven te ontwikkelen voor regio's. Het gaat niet om het stimuleren van de top en om picking the winners⁽⁹⁾, zoals dat in het topsectorenbeleid vooral aan de orde is, maar om een divers aanbod van activiteiten die bij uitstek nieuw zijn en goed ingebed in de regio.

Discussie topsectorenbeleid

Landelijk is een discussie gaande over de houdbaarheid van het topsectorenbeleid. Dit dreigt vast te lopen door een veelheid van doelstellingen. Om maatschappelijke uitdagingen op een innovatieve manier aan te pakken, zoals het kabinet zich heeft voorgenomen, is een hervorming van het topsectorenbeleid gewenst. Brabant heeft in haar economisch beleid al eerder gekozen voor een eigenstandige positie tussen het landelijke topsectorenbeleid en het Europese beleid, dat veel sterker gericht is op verbinding met de maatschappelijke opgaven.

Meer sturing en randvoorwaarden

Toch lijken zich ook voor Brabant nieuwe keuzes en accenten aan te dienen. De huidige maatschappelijke opgaven vragen om specifieke inzet en meer sturing én randvoorwaarden door overheden. Het is immers geen automatisme dat bedrijven zich richten op concrete publieke of maatschappelijke problemen. Overvest en Van Elk⁽¹⁰⁾ pleiten voor andere accenten in de aanpak van het topsectorenbeleid: van publiek-privateconstructen naar formulering van publieke kennisvragen die worden vastgelegd in een maatschappelijke kennis- en innovatieagenda. De overheid heeft hier ook een rol in het contracteren van onderzoek.

Voor het economisch beleid van de provincie kan dit tot de conclusie leiden dat nog sterker dan tot dusverre zou moeten worden gestuurd op maatschappelijke innovaties, met de regio in de lead en (groei)kansen voor zowel grote gevestigde bedrijven als voor het innovatieve MKB.

Winnaars van de toekomst

Dragende internationale sectoren in de Brabantse economie zijn de hightech systems- en agrofoodsector, met in het oog springende bedrijven als AMSL, VDL, Jumbo, Mars en Cosun. Andere topclusters in Brabant zijn de logistiek, de lifesciences & health en de biobased economy. Samen met een groeiend aantal innovatieve mkb-bedrijven zorgt dit ervoor dat Brabant volgens de Europese Innovation Scoreboard⁽³⁾ tot de innovation leaders behoort. Maar zijn de winnaars van nu ook de winnaars van de toekomst? Feit is dat in deze tijd van snelle en fundamentele veranderingen industrieën en sectoren samenvloeien. Nu data science een van de leidende paradigma's wordt in de wereldeconomie, kan dit mogelijk ook nieuwe opgaven inhouden voor een huidige winnaar als de Brabantse hightech-industrie. Er is dus veel beweging en het tijdig inspelen op de winnaars van de toekomst (denk: fotonica) vraagt om een goed toegerust regionaal ecosysteem waarin innovatie de drijvende kracht is. Met innovatiebeleid dat cross-overs tussen sectoren en technologieën helpt te bevorderen, maar ook de interactie tussen technologieën en eindgebruikers stimuleert.

Leven lang leren

Bijblijven wordt 'key' in de arbeidsmarkt van de toekomst. Dat geldt voor alle werknemers in alle sectoren. En het vraagt om een omgeving die werknemers alle kansen biedt. Dit is een verantwoordelijkheid van werkgevers, onderwijsinstellingen én overheden. Het gaat in de regio dan om goed toegankelijke voorzieningen voor 'een leven lang leren'. Ons huidige arbeids- en onderwijsstelsel staat in dit opzicht nog in de kinderschoenen. De Brabantse hbo- en wo-instellingen staan bijvoorbeeld wel hoog in nationale scoringslijsten, maar hebben in de post-initiële leermarkt maar 16 procent marktaandeel. SER Brabant pleitte onlangs bij de presentatie van het rapport 'Toerusten en Innoveren' voor een vernieuwingsagenda voor de komende 4-8 jaar. Korte tijdshalve verwijzen wij naar het kader op pagina 26.

A photograph of a classroom with a green tint. A teacher with curly hair, wearing a red and blue plaid shirt, is leaning over a desk to talk to a student. The student is wearing a black sweater and looking up at the teacher. In the foreground, a student in a grey sweater is leaning his head on his hand, looking down at a book. Other students are visible in the background, some working on laptops. The text is overlaid on the right side of the image.

*‘Stappen zetten naar
‘leven lang leren’ vraagt
om Brabant-brede
vernieuwingsagenda voor
de komende vier tot acht
jaar’*

Toegeruste arbeidsmarkt

In een toegeruste arbeidsmarkt ligt zo mogelijk de grootste urgentie voor de komende jaren. De landelijke SER waarschuwde onlangs dat het tekort aan vaklieden de komende periode mogelijk zelfs een spaak in het wiel zal steken van grote opgaven, zoals de energietransitie⁽¹¹⁾. Maar het probleem in Brabant is breder. Op korte termijn speelt de problematiek van de nijpende personeelstekorten in alle sectoren. Ook in publieke domeinen als het onderwijs.

Uit onderzoek van de BOM blijkt dat de readiness for technology redelijk goed op orde is bij de Brabantse bedrijven. Dat geldt ook voor medewerkers in de industrie, waarvan 91 procent ziet dat het bedrijf waar ze werken aan de slag is met nieuwe technologie⁽¹²⁾. De notie dat techniek in alle sectoren dominant is geworden, is echter nog maar matig aanwezig bij nieuwkomers op de arbeidsmarkt. De Brabantse cijfers van de afgelopen jaren laten zien dat de instroom in techniekopleidingen van vmbo en mbo daalt in plaats van stijgt, terwijl er in onze 'ambachts-economie' juist een schreeuwend tekort is aan vaklieden.

Extra kansen voor jong talent

Gezien de oplopende tekorten op de arbeidsmarkt moet het beschikbare talent zo goed mogelijk worden benut. Dit speelt de komende jaren op alle niveaus, van laag- tot hoogopgeleiden. Die opgave – beschikbaar talent zo goed mogelijk benutten – houdt deels ook in dat er tegen de stroom in geroeid moet worden. Met daarbij nog de kanttekening dat de meeste regio's in Brabant te maken hebben met een braindrain: jong opgeleiden trekken na ontvangst van hun diploma weg uit de regio om elders een carrière te starten. In lijn met de **Brainport Nationale Actieagenda** is het een belangrijke Brabantse opgave om die ontwikkeling gekeerd te krijgen. Dat betekent investeren in een concurrerend en uitdagend woon- en vestigingsmilieu met extra kansen voor jong talent.

Keuzes die voorliggen

Agglomeratiekracht in internationaal perspectief

De concurrentiekracht van Brabant zit vooral in het internationale perspectief. In lijn met de Brainport Nationale Actieagenda vraagt dit om gerichte en vooral samenhangende investeringen in een wervend woon-, werk- en leefklimaat. Zwakke punten in het Brabantse welvaartsprofiel zijn de woningmarkt, de arbeidsmarkt en de gezondheid, in het bijzonder de luchtkwaliteit. Wil Brabant ook de winnaar zijn van de toekomst, dan ligt er voor de komende jaren de opdracht om daar gericht aan te werken. Ook vanuit het ruimtelijke en verstedelijkingsbeleid. Aanbevolen wordt derhalve om het economisch beleid de komende jaren in een breder internationaal en maatschappelijk perspectief te bezien.

Maatschappelijke opgaven en ruimtelijke condities

Het is voor Brabant niet nieuw om maatschappelijke opgaven te verbinden met innovatiekansen. Er zijn vele goede voorbeelden, waarbij de triple helix structuren in Brabant gezamenlijk de randvoorwaarden scheppen voor innovatie. Hiervoor

is al gewezen op het belang van een kwalitatief hoogstaand innovatie-ecosysteem gericht op het stimuleren van cross-overs. Daarnaast vragen de ruimtelijke consequenties expliciet aandacht en afweging. Zo ligt er de opgave om duurzaam concurrerende landbouw te verbinden met een concurrerend landschap (next landscape). De leegstand in de regio komt voor een belangrijk deel voort uit vrijkomende agrarische gebouwen. Een kwart van de voor 2030 geprognosticeerde Brabantse leegstand (6,2 miljoen/m²) is hierop terug te voeren.

Tegelijk bieden de consequenties van deze leegstand zo ruimte voor nieuwe vitaliteit en nieuw beheer. Zoals ook treffend beschreven door rijksbouwmeester Floris Alkemade in zijn publicatie⁽¹³⁾ over 'De emancipatie van de periferie'. Vrijkomende ruimte kan worden benut voor innovaties op het gebied van energietransitie of mobiliteit (Mobility as a Service-MaaS). Ook deze ontwikkelingen dragen bij aan een concurrerend Brabant.

Kans op een New Deal

De situatie op de Brabantse arbeidsmarkt vraagt de komende jaren om een massieve aanpak om te voorkomen dat de economie vastloopt. Op de korte termijn spelen de forse personeelstekorten in alle sectoren. Op langere termijn zorgen verdergaande digitalisering en robotisering voor ingrijpende veranderingen voor werkgevers en werknemers. Uitdagingen die tevens een unieke kans bieden op een 'New Deal' waarvoor prof. Ton Wilthagen onlangs pleitte: de sleutelpartijen op de arbeidsmarkt zorgen ervoor dat de Brabantse werkgevers ook de komende jaren aan personeel worden geholpen; omgekeerd helpen werkgevers de nu nog niet-actieven aan werk. Een echte win-win met als wenkend perspectief het realiseren van een inclusieve arbeidsmarkt.

Tot slot

Meerjarige vernieuwingsagenda Arbeidsmarkt

Overstijgende opgave is om in Brabant nu echt stappen te zetten naar voorzieningen voor een 'leven lang leren'. Ons arbeids- en onderwijsbestel staat op dit punt nog in de kinderschoenen en dit vraagt om een Brabantbrede vernieuwingsagenda voor de komende vier tot acht jaar. SER Brabant heeft hiervoor al een breed en samenhangend pakket aan voorstellen gedaan⁽¹⁴⁾.

Talentontwikkeling op alle niveaus

Inmiddels tekent zich een brede coalitie af van ondernemersorganisaties, vakbonden, universiteiten, hbo- en mbo-instellingen, die samen met de provincie en regio's de komende jaren extra stappen willen zetten. Men is het eens over de noodzaak van innovatie en talentontwikkeling op alle niveaus. Daar horen instrumenten bij als een periodieke talententoets voor werkenden, herwaardering van het ambachtelijk vakmanschap en flexibele modules in post-initieel onderwijs (mbo, hbo). Aangehaakt kan worden bij actuele initiatieven als het Brainport Talent & Skills Akkoord. De provincie kan er met haar bestuurskracht voor zorgen dat in de periode 2019-2023 echt meters worden gemaakt op dit hoogst urgente terrein.

Uitgelicht

Transitie landbouw: naar een duurzame voedselstrategie

De transitie naar een duurzaam concurrerende Brabantse agrosector is een majeur vraagstuk voor Brabant. Niet alleen economisch, maar ook vanuit het oogpunt van gezondheid en de kwaliteit van de leefomgeving (milieu, landschap en biodiversiteit).

Het agrofoodcomplex is met spelers als VION, Campina Melkunie, Cosun en Agrifirm – samen met de high tech sector – de belangrijkste pijler van de Brabantse economie. En daarmee van onze welvaart. De agroketen staat echter voor belangrijke keuzes en uitdagingen.

Wat speelt er in Brabant

Binnen de agrosector in Brabant spitst de problematiek zich al decennia vooral toe op de veehouderij. In 2017 hebben Provinciale Staten besloten tot extra maatregelen, gericht op het versnellen van investeringen in duurzame stallen en mestverwerking. Dit heeft de verhoudingen met de landbouwsector ernstig onder druk gezet. Met de kanttekening dat er geen fundamentele meningsverschillen waren over de richting van de voorstellen.

Kansen

De effecten van klimaatverandering maken de transitie naar een duurzaam en gezond voedselsysteem urgenter dan voorheen. In dat opzicht kunnen we vaststellen dat het huidige landbouwsysteem is vastgelopen. Kansen dienen zich vooral aan als we inzetten op een adaptief model. Boeren en tuinders onderschrijven het belang van het terugdringen van de uitstoot van broeikasgassen uit de veehouderij. Ze onderschrijven het idee om beter in evenwicht met de omgeving te ondernemen. Dit kan onder meer door het invoeren van slimme stalsystemen en collectieve mestverwerking. En daarbij de relatie te leggen met duurzame energieproductie. Kansrijke ambitie is om met energie- en klimaatneutrale kringlopen bij te dragen aan de klimaatafspraken van Parijs.

Risico's

Belangrijkste vraag voor de komende periode is hoe de landbouw er in 2030 en verder moet uitzien, ook rekening houdend met de Europese en mondiale ontwikkelingen. Hierbij gaat het niet alleen om de verdienmodellen

in de toekomst, maar ook om de randvoorwaarden vanuit milieu, gezondheid en maatschappelijke acceptatie. Opvallend in de Brabantse maatschappij is dat kwaliteit van de leefomgeving een steeds belangrijker onderlegger is geworden voor de keuzes voor de toekomst.

Rol van de provincie

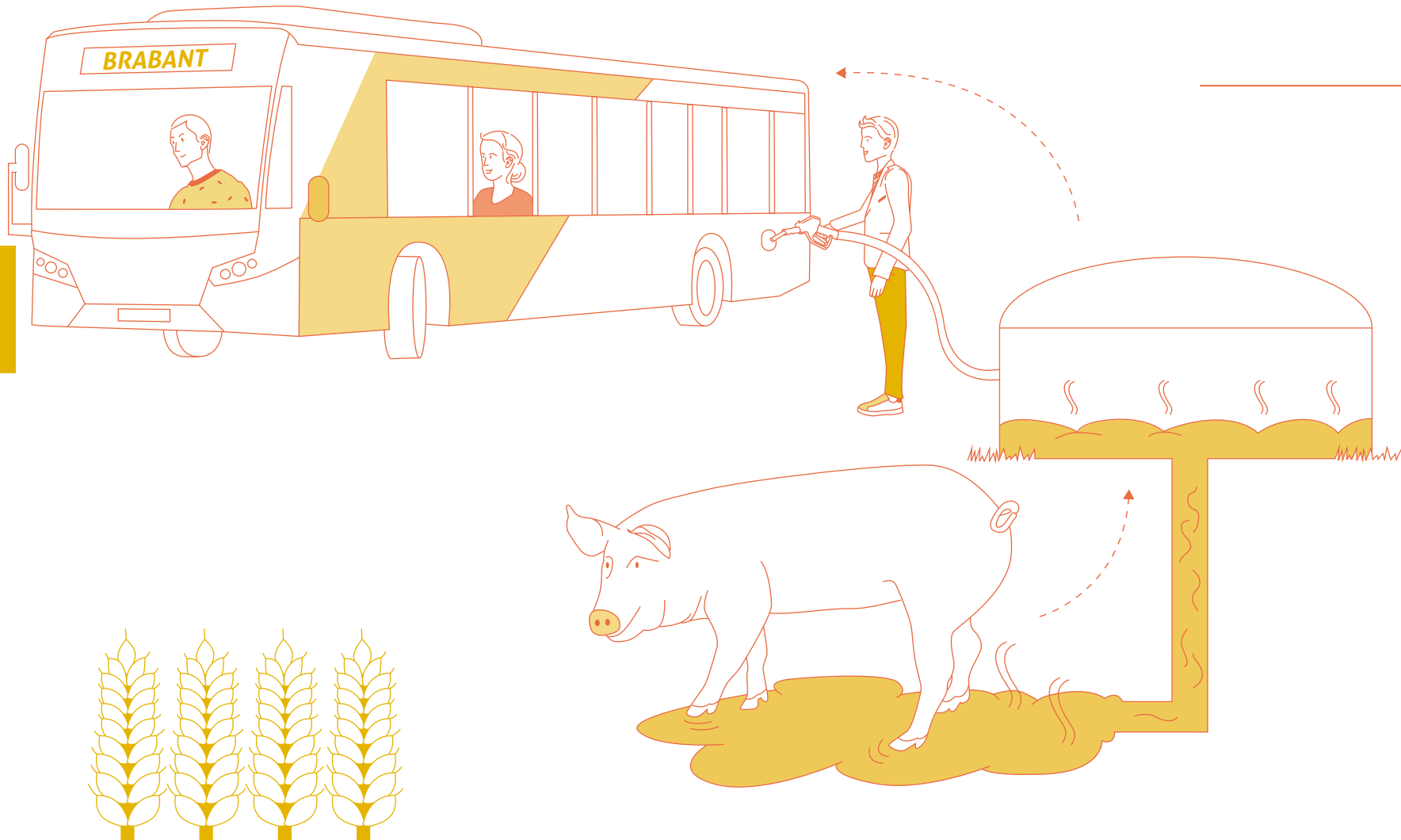
De nieuwe landbouwvisie van het kabinet, gericht op het sluiten van regionale kringlopen, geldt voor de provincie als belangrijk richtsnoer. BrabantAdvies komt eind 2018 met een advies over de scenario's voor de toekomst en, als afgeleide hiervan, de marsroute voor begin 2019. De scenario's worden samen met stakeholders ontwikkeld en vormen de basis voor overleg met de ketenpartners over nieuwe keuzes en besluiten. Hierbij zijn verschillende richtingen te kiezen, maar steeds is de belangrijkste doelstelling: het realiseren van een emissieloze Brabantse landbouw in 2030. Dit perspectief is mede bepalend voor de marsroute van de provincie, onder meer in het kader van de Uitvoeringsagenda Brabantse Agrofood⁽¹⁾.

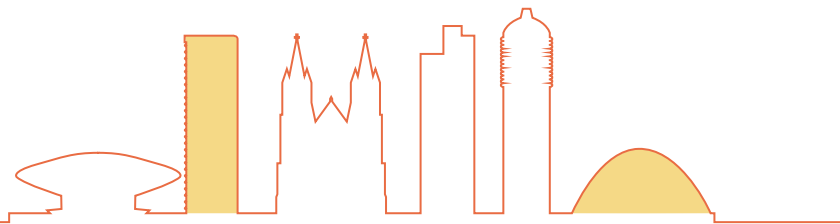
Tot slot: Brabantse voedselstrategie 2030

Strategische vraag voor de toekomst is of we wel of niet moeten kiezen voor een meer eenduidige voedselstrategie. Dit is vooral een vraagstuk voor de keten, waarin naast boeren en tuinders – als primaire producenten – vooral ook retail en de consument onmisbare schakels zijn. Vooral de rol van de consument wordt steeds belangrijker. Zij willen weten waar hun eten vandaan komt en hoe het wordt geproduceerd. De producent moet een gezicht hebben. Anderzijds zou de consument overigens ook op zijn eigen niet-duurzame gedrag mogen

worden aangesproken. En duurzaam produceren vraagt ook om een eerlijke prijs voor de boer. Efficiënt en verstandig omgaan met grond- en hulpstoffen blijft ook de komende jaren een belangrijke opgave in het transitievraagstuk rond de landbouw. Net als het sluiten van kringlopen op regionale schaal, mestverwaarding, verbeteren van bodemvruchtbaarheid en productiemethoden op basis van nul-emissie. En een eerlijke prijs. Bij elkaar zijn dit mogelijke ingrediënten voor een Brabantse voedselstrategie 2030.

Circulair & klimaat- bestendig Brabant

'Forse opgave voor overheid, producent en consument'

De thema's circulair en klimaatbestendig zijn sterk met elkaar verweven. Samen ook met de energietransitie, die staat voor het omschakelen naar duurzame energie. Een klimaatbestendig Brabant gaat over adaptatie aan én preventie van klimaatverandering. Adaptatie (aanpassing) is het proces waarmee samenlevingen de kwetsbaarheid voor klimaatverandering verminderen. Of waardoor zij juist profiteren van de kansen van een veranderend klimaat. Preventie (mitigatie) gaat om maatregelen die klimaatverandering tegengaan. Inzet van duurzame energie is zo'n maatregel. Net als circulair omgaan met grond- en afvalstoffen.

Energieneutraal

De verwevenheid van klimaatbestendigheid en duurzame energie ligt in het feit dat beiden streven naar vermindering van de fossiele CO₂ uitstoot. Het is goed te beseffen dat 'energieneutraal' niet altijd betekent dat er geen CO₂ emissie is. De mate waarin biobrandstoffen de CO₂ emissie reduceren is namelijk afhankelijk van hun herkomst. Inzet van 100 procent biobrandstoffen betekent dus niet per definitie ook 100 procent reductie van fossiele CO₂ emissies.

Wat speelt er in Brabant?

Klimaatadaptatie

In Brabant zal klimaatverandering vooral effecten hebben⁽¹⁾ op de vochtige en voedselarme natuur. Tegelijkertijd is de klimaatbestendigheid groot⁽²⁾, mede dankzij maatregelen die al in 2006 zijn gestart, zoals waterberging, dijkverzwaring, rioolvergroting, anti-verdrogings-, antivermestingsmaatregelen en hittestressbestendigheid. Brabant heeft namelijk de middelen en kennis om zich tijdig en voldoende aan te passen aan extreme effecten, waaronder temperatuurstijging, droogte, piekbuien, wateroverlast, smog en fijnstof. Overigens kan een stijging van de gemiddelde temperatuur ook positieve effecten hebben. Bijvoorbeeld op toerisme en natuur (droge heide en zandverstuivingen) en op de landbouwopbrengsten. De landbouwsector in Brabant is gewend om te gaan met weervariabiliteit en past zich steeds verder aan, door inzet van aangepaste gewassen, een langer of juist korter groeiseizoen, precisielandbouw en gesloten teelten (kassen).

Vitale bodem

Toch is de bodemkwaliteit door het intensieve grondgebruik in de landbouw sluipenderwijs achteruit gegaan. De sponswerking voor water en mineralen is afgenomen, waardoor wettelijke normen voor water (KRW, drinkwater) worden overschreden, wateroverlast optreedt en de doelen voor Natura2000 lastig zijn te realiseren. Essentieel voor geslaagde klimaatadaptatie is een vitale bodem. "Een vitale bodem levert sterkere gewassen die minder gevoelig zijn voor ziekten en plagen. Ook komen misoogsten minder voor en zijn er minder gewasbeschermingsmiddelen nodig. Een bodem bindt ook koolstof, vooral in landbouw- en natuurgebieden. Het versterken van deze bodemfuncties helpt bij het klimaatadaptief maken van Brabant." (Brabant Advies, 2017⁽³⁾).

Voor het klimaatadaptief maken van de bodem (en landbouw) in Brabant zijn grofweg twee ontwikkelingspaden te onderscheiden: duurzame intensivering en ecologische intensivering. Beide hebben het doel meer opbrengst te genereren. Duurzame intensivering doet dit door inzet van meer en betere technologische (hulp)middelen, zoals genetisch gemodificeerde gewassen.

Ecologische intensivering genereert meer opbrengst door inzet van het nuttige en waardevolle van de natuur. Denk bijvoorbeeld aan het toepassen van biologische landbouw⁽⁴⁾.

Mitigatie

Naast klimaatadaptatie wordt in Brabant gewerkt aan mitigatie, het voorkómen van klimaatverandering. Bijvoorbeeld door vermindering van de uitstoot van fossiele CO₂ via het landelijk Energie Akkoord en de Brabantse Energie Alliantie⁽⁵⁾. Hier gaat het om maatregelen in de sfeer van energiebesparing (1,5 procent per jaar als streefwaarde) en de inzet van duurzame energie als vervanger voor de inzet van fossiele energie. Voor dit laatste is in de Energie Agenda⁽⁶⁾ de ambitie geformuleerd dat 14 procent van de energievoorziening duurzaam wordt opgewekt in 2020.

Verduurzaming energievoorziening

De tabel op pagina 50 geeft de stand van zaken weer qua verduurzaming van de energievoorziening in Brabant. Als gevolg van autonome invloeden en de effecten van provinciaal beleid zal naar verwachting in 2020 16,5% van de Brabantse

Tabel 1: Stand van zaken Brabant⁽⁷⁾ qua verduurzaming van de energievoorziening

	Effect provinciaal beleid		Autonome Ontwikkeling		Totaal in 2020		Doelstelling 2020	
Energiebesparing (ten opzichte van 2015)	3,3 PJ	1,1 %	3,0 PJ	1,0 %	6,3 PJ	2,2 %	12,3 PJ	4,3 %
Hernieuwbare energie	4,8 PJ	1,7 %	41,9 PJ	14,8 %	46,7 PJ	16,5 %	40,2 PJ	14 %

Energievoorziening duurzaam worden opgewekt, meer dus dan in het Nationaal Energieakkoord is afgesproken. Het doel om in 2020 te komen tot 4,3% energiebesparing zal niet worden gehaald. Hier ligt dus nog een duidelijke opgave.

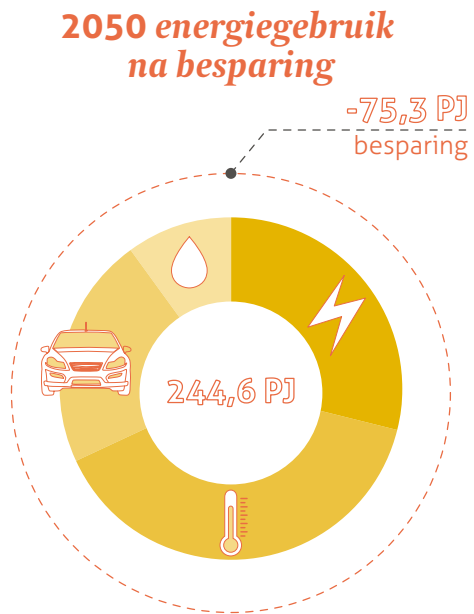
Bij de positieve verwachting ten aanzien van de groei van het aandeel hernieuwbare energie moet een kanttekening worden geplaatst. Een belangrijke bijdrage aan de sterke autonome groei wordt geleverd door de biomassa bijstook in de Amercentrale in Geertruidenberg. Inmiddels heeft het kabinet besloten dat de Amercentrale uiterlijk in 2024 moet sluiten of voor die tijd moet overstappen op duurzamere grondstoffen. Mogelijk heeft dit verregaande consequenties voor de mate waarin Brabant er in slaagt de 14% doelstelling te halen. Wanneer deze hernieuwbare energiebron zou wegvallen, zal het aandeel hernieuwbare energie 'terugvallen' naar 11,7% en haalt Brabant de landelijke doelstelling niet.

Scenario-analyse van Brabant⁽⁸⁾, geeft aan dat '2050 energieneutraal' alleen haalbaar is als alle zeilen worden bijgezet en de uitvoering versneld zal worden. Figuur 1 toont dat dit mogelijk is met een mix van energiebesparing en maximale inzet van zonne-, windenergie, geothermie en biomassa.

“De provincie Brabant streeft naar een energieneutrale samenleving in 2050. Om dit voor elkaar te krijgen zet zij fors in op het gebruik van duurzame energie, jaagt ze baanbrekende innovaties in de energiewereld aan en betreft ze zoveel mogelijk Brabanders bij de energietransitie.”

Energie Agenda [provincie Noord-Brabant, 2018]

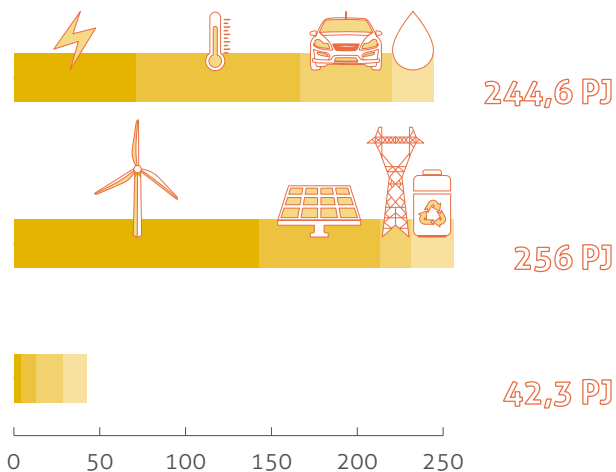
Figuur 1: Mix van energiebesparing

Legenda

- elektra
- warmte/gas
- brandstof
- overig

2050 potentiële opwekking hernieuwbare energie

Opwekking a.h.v.	Max. scenario's	Kleinste scenario's
■ windenergie	142,4 PJ	3,8 PJ
■ zonne-energie	70,9 PJ	9,1 PJ
■ geothermie	17,9 PJ	15,4 PJ
■ biomassa	24,8 PJ	14,0 PJ

Circulair

Circulaire economie is een tegenhanger van het huidige lineaire systeem, waarin grondstoffen worden omgezet in producten die na verbruik worden vernietigd⁽⁹⁾. Circulaire economie wordt omschreven als een economisch systeem dat bedoeld is om herbruikbaarheid van producten en grondstoffen te maximaliseren en waardevernietiging te minimaliseren⁽¹⁰⁾. Zodat negatieve milieu-invloeden van de huidige economische systemen, zoals lucht-, water- en bodemvervuiling, grondstofuitputting en klimaatproblematiek worden verminderd.

Circulaire economie baseert zich op het idee dat alle grondstoffen oneindig vaak (her)gebruikt kunnen én moeten worden, om verspilling te voorkomen. Zo blijft de waarde van grondstoffen (deels) behouden. Grondstoffen die worden ingezet, zijn zoveel mogelijk hernieuwbaar. Anders dan in de huidige lineaire economie zijn er geen grondstoflekken door verbranden of storten van gebruikte producten.

Het streven naar een circulaire economie speelt een belangrijke, zij het indirecte, rol in de klimaat- en energiediscussie. Immers, meer circulariteit in de vorm van het sluiten van

grondstofkringlopen draagt bij aan grondstofbesparing en dus indirect aan energiebesparing en vermindering van de fossiele CO₂ uitstoot. Volgens het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL)⁽¹¹⁾ kan circulaire economie leiden tot minstens 30 procent besparing op het gebruik van fossiele energiedragers. De circulaire economie (CE) agenda en de energieagenda zijn met andere woorden sterk met elkaar verknoopt.

Kringlopen en netwerken

Circulariteit vereist een ander businessmodel dan de traditionele modellen, die gericht zijn op één onderneming. Het vraagt om het – samen met partners – organiseren in kringlopen en netwerken; geen enkel bedrijf kan individueel circulair werken⁽¹²⁾. Door de keten circulair te organiseren veranderen de verdienmodellen⁽¹³⁾. Bekend is dat ketenafstemming kan leiden tot een factor 3-5 voordelen qua energie en grondstofgebruik⁽¹⁴⁾.

CO₂ neutraal

Duidelijk is dat de verwevenheid van klimaat, energie en circulaire economie gelegen is in de reductie van fossiele CO₂ emissie. In plaats van te streven naar energieneutraal, zou het

duidelijker zijn om te streven naar CO₂ neutraal. CO₂ neutraliteit heeft niet alleen betrekking op de productiekant van het geheel (in ketenverband), maar ook op het gedrag van de consument in verschillende regio's (CO₂- footprint⁽¹⁵⁾). Als we het bijvoorbeeld hebben over de noodzakelijke transitie in de intensieve veehouderij dan vraagt dit óók van de consument veranderingen in het voedingspatroon: anders eten, minder vleesconsumptie. En voor zover er wel vlees gegeten wordt: uitsluitend duurzaam geproduceerd.

Inzichten en opgaven

Transitie naar circulaire economie

De provincie heeft Telos in 2016 een studie laten uitvoeren naar vier voor Brabant relevante stromen in relatie tot de circulariteit in Brabant: stikstof, fosfor, niet-energetisch koolstof en zink⁽¹⁶⁾. De onderzochte scenario's, 'afvalloos' en 'zelfvoorzienend', laten zien dat het sluiten van kringlopen soms leidt tot ingrijpende veranderingen in het bestaande productiesysteem. Waarbij we overigens ook moeten beseffen dat het – ondanks alle inspanningen – niet mogelijk is om op Brabantse schaal alle

kringlopen te sluiten. Enerzijds omdat een deel van de grondstoffen is opgeslagen in goederen en gebouwen en pas na verloop van tijd (afhankelijk van de levensduur) weer beschikbaar komt voor eventueel hergebruik. En omdat we een deel van de grondstoffen verliezen in natuurlijke processen en door corrosie, slijtage of niet volledig mogelijke recycling. Anderzijds kunnen we in onze provincie niet alle kringlopen sluiten, omdat een deel van de stroomketen zich buiten Brabant bevindt.

Tallose instrumenten

Om aan de wens van meer duurzaamheid en circulariteit tegemoet te komen zijn tallose instrumenten in omloop: duurzaam inkopen, heffingen, verboden en maatschappelijk verantwoord ondernemen⁽¹⁷⁾. Op die manier worden de delen van de productketen buiten Nederland beïnvloed. Nadeel van deze werkwijze is dat CO₂ besparing buiten de regio niet aan de regio wordt toegekend. Er is dus geen prikkel in de vorm van een beloning. Hiervoor zijn internationale samenwerking en afspraken nodig, die vaak buiten de competenties van het regionale bestuur vallen.

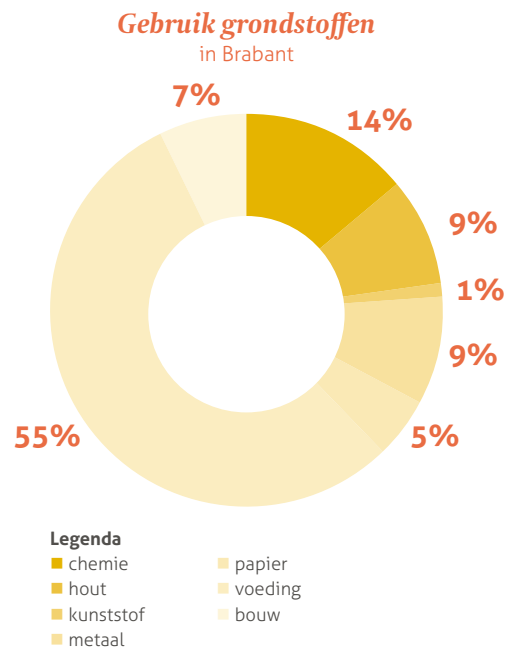
Circulaire economie op regionale schaal

Circulaire economie wordt ook door de provincie Brabant gezien als een van de grote maatschappelijke uitdagingen⁽¹⁸⁾.

Figuur 2 geeft een verdeling van het grondstoffengebruik in Brabant naar toepassing (exclusief gebruik van brandstoffen). Duidelijk is dat voeding (consumptie én productie) het grootste deel van het grondstofgebruik opeist. Gevolgd door chemie, metaal en bouw. Met de kanttekening dat deze figuur gebaseerd is op massa en niet op economische waarde.

Grootste winst in voeding

Duidelijk is dat voor het verduurzamen van grondstofgebruik in Brabant de grootste winst te halen is bij de transitie van de stromen behorend bij voeding (consumptie én productie). Een voorbeeld is de verschuiving van traditionele vleesproductie en -consumptie, naar meer vegetarische productie en consumptie. Als we kijken naar de economische structuur in Brabant – koploper op het gebied van agro-food, hightech en maakindustrie in Nederland – in combinatie met de grootte van de grondstofstromen, ligt het voor de hand om prioriteit te geven

Bron: eigen berekeningen Telos.

Figuur 2: Verdeling van het gebruik (op basis van massa) van grondstoffen in Brabant naar toepassing exclusief brandstoffen

aan de grondstofstromen die gerelateerd zijn aan voedsel en voedselproductie. De grondstoffen in de chemie en metaal zijn vooral van belang voor de hightech- en energiesector.

Provinciale Agenda Circulaire Economie

K plus V heeft in opdracht van de provincie Brabant in 2017 een aantal richtingen aangegeven voor het aanjagen en ondersteunen van de transitie naar een circulaire economie. Voor een deel gaat het om 'interne' zaken als het formuleren van een concernbrede strategie met strategische doelstellingen en een provinciale Agenda Circulaire Economie, die – en dat is zeer belangrijk – wordt gekoppeld aan andere uitvoeringsagenda's van reeds lopende programma's. Het gaat immers om een integrale aanpak. Daarnaast is het organiseren van eigenaarschap in de provinciale organisatie van belang. Verder kan de provincie zelf het goede voorbeeld geven via circulaire inkoop en aanbesteding, kan ze circulaire inkoop door andere overheden en bedrijven bevorderen én kan ze opereren als launching customer van circulaire initiatiefnemers, waaronder start-ups.

Vijf circulaire prioriteiten

In de provincie Brabant zijn, mede op basis van belang en potentie voor Brabant en aansluitend op de categorieën die het Rijk onderscheidt in het nationaal Grondstoffenakkoord⁽¹⁹⁾, alvast vijf prioriteiten gekozen die – aansluitend bij het grondstofgebruik in Brabant (zie figuur 2) – voor een circulaire economie in Brabant van belang zijn:

1. biomassa en voedsel
2. kunststoffen
3. producten uit de maakindustrie
4. stofstromen ten behoeve van bouw en infra
5. consumentengoederen

Financiering en communicatie

De provincie beschikt via de BOM over diverse fondsen die beter benut zouden kunnen worden voor de focusonderwerpen uit de Agenda Circulaire Economie. Communicatie is van groot belang om de urgentie, maar ook de kansen van circulaire economie bij overheden, bedrijven, kennisinstellingen, maatschappelijke organisaties en consumenten onder de aandacht te brengen.

Duurzame energie op regionale schaal

Op het gebied van verduurzaming van het energiesysteem heeft de provincie Brabant de afgelopen jaren een breed beleid uitgevoerd: van het ondersteunen van innovaties tot uitvoering via thema's als 'Energie in de gebouwde omgeving', 'Smart & Green Mobility', 'Energie neutrale industrie', 'Energyfarming' en 'Energieke landschappen'.

Fuelliance

Brabant sluit aan bij het landelijke beleid op het gebied van de regelingen omtrent Stimuleren Duurzame Energie (SDE+)⁽²¹⁾. Daar bovenop heeft de provincie nog een aparte stimuleringsregeling voor innovatieve zonnecelsysteemtechnologie⁽²²⁾ en

“Daarnaast wordt gewerkt aan disruptieve oplossingen voor de lange termijn. Sociale innovatie is door alle thema's heen een belangrijk speerpunt van het huidige uitvoeringsprogramma en ook die lijn blijft de komende tijd onverminderd belangrijk.”

Aanvullend uitvoeringsprogramma Energie, 2018-2019⁽²⁰⁾

warmtenetten op basis van restwarmte⁽²³⁾. Naast deze thema's wordt extra ingezet op energieopslag in duurzame brandstoffen via de Fuelliance⁽²⁴⁾ en op speciale projecten samen met netwerkpartners.

Voorbij de lock in

Een recente studie van Telos⁽²⁵⁾, in opdracht van de Delta Region Network Bord, over de voortgang van de energietransitie in West-Brabant en Zeeland laat zien dat de huidige activiteiten in de verschillende regionale speerpuntsectoren (industrie, agrofood, logistiek, maintenance en toerisme) zich voornamelijk richten op energiebesparing en (te) beperkt op innovatie. Duidelijk is dat de ambitie om in 2035 al 50 procent duurzame energie te hebben, niet gehaald wordt.

De uitkomsten van de studie zijn exemplarisch en benadrukken de noodzaak voor meer urgentie en additioneel beleid en maatregelen. Samenwerking tussen de 3 O's (Overheid, Ondernemers en Onderwijs) is onontbeerlijk. Maar ook een verhoogde inzet op technologische en business innovatie, consistent beleid en aangepaste regelgeving zijn cruciaal. Er is sprake van een zekere mate van lock in: iedereen wacht op elkaar en verwacht van elkaar een gedragsverandering. De vraag is hoe voorbij deze lock in te komen. Daarvoor wordt toch in de eerste plaats gekeken naar de overheid, van wie initiatief, regie en facilitering wordt verwacht.

Opgave gebouwde omgeving

Om de energiedoelstellingen echt te kunnen realiseren, is versnelling nodig. Zo ligt er een grote opgave op het gebied van de gebouwde omgeving. Om aardgasvrij te zijn in 2050 moeten er in Brabant ongeveer 30.000 woningen per jaar van het gas af.

Bestuurskracht in verandertrajecten

Bestuurskracht is een belangrijke factor in verandertrajecten. Recent onderzoek door Panteia⁽²⁶⁾ – uitgevoerd in opdracht van de provincie Brabant en de Vereniging van Brabantse Gemeenten (VBG) – naar de bestuurskracht van gemeenten en provincie in relatie tot de energietransitie laat zien dat er grote verschillen zijn tussen de Brabantse gemeenten. Zowel in aanpak als uitvoering. Daarbij is noch sprake van een synchrone ontwikkeling, noch van enige regie. Iedere gemeente gaat haar eigen weg en interpreteert de opgave op haar eigen manier. Er worden op zich waardevolle quick wins gerealiseerd. Maar afgezet tegen

de ambities zijn deze te beperkt van omvang. Voor kleinere gemeenten geldt sowieso dat zij hulp nodig hebben met opgaven rond de energietransitie.

Regionale samenwerking biedt uitkomst

De energietransitie vraagt om een aanpak op verschillende (geografische en bestuurlijke) schaalniveaus. Regionale samenwerking kan uitkomst bieden. Deze samenwerking is in gang gezet en leidt hier en daar al tot resultaat. Er is dan ook ruimte voor een sterker faciliterende rol van de provincie Brabant. Gemeenten zouden een nog sterker beroep kunnen doen op de uitvoeringskracht van de provincie. Die rol kan betrekking hebben op:

- » het ondersteunen van vooral kleinere gemeenten bij het definiëren van doelen en het opstellen van plannen;
- » het zoeken en creëren van verbindingen op regionaal schaalniveau;
- » het ondersteunen van een gebiedsgerichte benadering (waarin gemeenten in regionaalverband wel eigen keuzes maken hoe de energie- en klimaatdoelen te realiseren);
- » het aanbieden van kennis en kunde;

- » het in kaart brengen van de voortgang van de energietransitie-opgaven, waarbij het zowel zou moeten gaan om verantwoordingsinformatie als om leerinformatie;
- » monitoren wat wel lukt, wat niet, en evalueren waarom wel/niet.

Keuzes die voorliggen

Grootste uitdaging in klimaatverandering – gekoppeld aan circulaire economie en verduurzaming van de energievoorziening – is het verminderen van de CO₂- footprint. Willen we echt een substantiële verlaging van de CO₂ emissie, dan zal zowel het gedrag van de consument als de wijze van productie van goederen door industrie en landbouw moeten veranderen.

Grootste dilemma in dit voornemen is dat alle betrokken partijen – overheid, ondernemers en burgers – van elkaar een gedragsverandering verwachten zonder zelf actief te bewegen.

Tot slot

Leefomgeving en kwaliteit landschap

Een energie- en CO₂ neutraal Brabant, en een circulaire economie, vragen om stevige ruimtelijke afwegingen en ontwikkelingen. Die zullen ook de leefomgeving van de Brabantse inwoners en het landschap beïnvloeden.

Hoofdoggaven

In het voorontwerp van de Brabantse Omgevingsvisie zijn deze dan ook als hoofdoggaven benoemd. De uitdaging is versnelling te realiseren, mét behoud van een goede leefomgeving voor de Brabantse inwoner en behoud van landschappelijke kwaliteit. Dit kan ook consequenties hebben voor andere provinciale doelstellingen, zoals de realisatie van natuur⁽²⁷⁾, of het behoud van cultuurhistorische kwaliteiten. Andersom kan ook onderzocht worden waar ontwikkelingen elkaar juist wederzijds kunnen versterken. Ook zou er aandacht moeten zijn voor de invloed van deze transitie op de sociaal-economische verhoudingen. De energietransitie biedt bijvoorbeeld kansen op werk, maar leidt ook tot banenverlies in de fossiele energiebranche⁽²⁸⁾.

Uitgelicht

Natuur: realisatie robuuste gebieden blijft uitdaging

NatuurNetwerk Brabant zet in op het creëren van robuuste natuur in Brabant. Enerzijds door nieuwe natuur aan te leggen, anderzijds door verbindingen te leggen tussen bestaande natuurgebieden. Zo draagt NatuurNetwerk Brabant bij aan biodiversiteit, CO₂ reductie en een prettig woon- en leefklimaat voor de inwoners van én toeristen in Brabant.

Wat speelt er in Brabant

De opgave voor natuur in Brabant is stevig: het aantal te werven hectaren nieuwe natuur ligt om verschillende redenen achter op de doelstelling. Daarnaast gaat het minder goed met het herstel van de biodiversiteit, mede door verontrustende milieu- en watercondities. De realisatie van biodiversiteit staat niet op zichzelf, maar is (ook) afhankelijk van andere opgaven zoals landbouw, water en mobiliteit.

Kansen

Het creëren van grotere, robuuste natuurgebieden en met name robuuste beekdalen zijn essentieel. Zo kunnen dier- en plantpopulaties extreem natte of droge perioden, veroorzaakt door het veranderende klimaat, beter opvangen. Juist door alle veranderingen kan de natuuropgave

nog meer hand in hand gaan met de klimaatopgave, en is een samenhangende aanpak essentieel met beïnvloedende sectoren, bijvoorbeeld de agrarische sector. Oplossingsrichtingen kunnen gezocht worden in natuur-inclusieve landbouw. En bufferzones tussen landbouwgebieden en natuur kunnen helpen om de effecten van vermessing te beperken en tegenstellingen te mitigeren.

Risico's

Er zijn urgente gebieden, onderdelen van Natura 2000 en PAS-gebieden (Programma Aanpak Stikstof), die extra aandacht vragen. Als gevolg van klimaatverandering verschuiven klimaatzones waardoor ook dier- en plantpopulaties verschuiven, of erger verdwijnen. In 'Een nieuw klimaat voor natuur'⁽¹⁾ schetst BrabantKennis dat 40 procent van het Brabants natuurbeleid tot de groep behoort die door het broeikaseffect in beweging komt. Daarom wordt gepleit voor het samenvoegen van natuurbeheertypen om tot een grovere indeling te komen. Tegen de achtergrond van het veranderende klimaat moet hierin ook meegenomen worden welke natuur toekomst heeft in Brabant. Belangrijkste vraag voor de komende

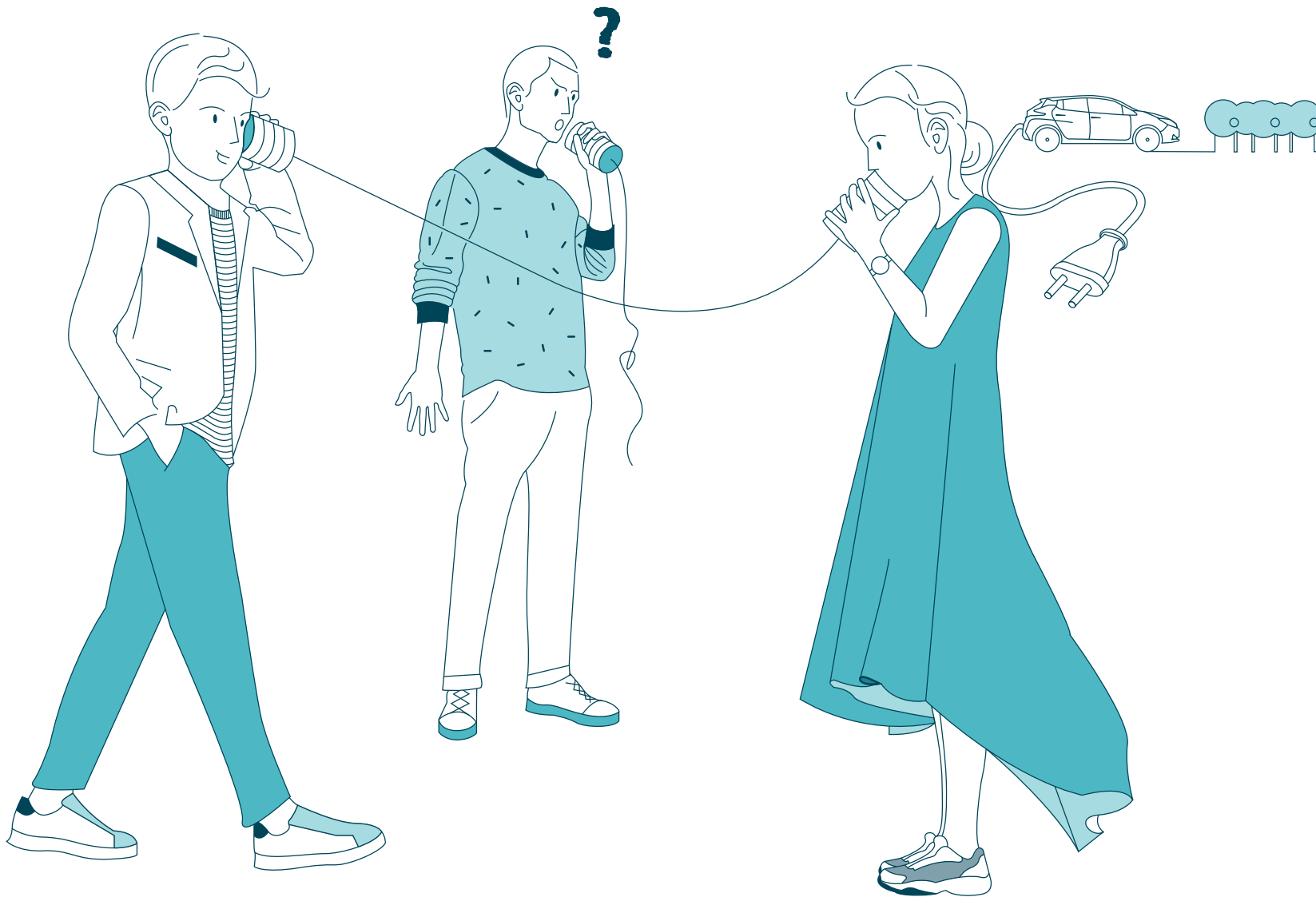
periode is: hoe zetten we de dynamiek in natuurbeleid centraal, in plaats van het evenwicht in natuurbeleid.

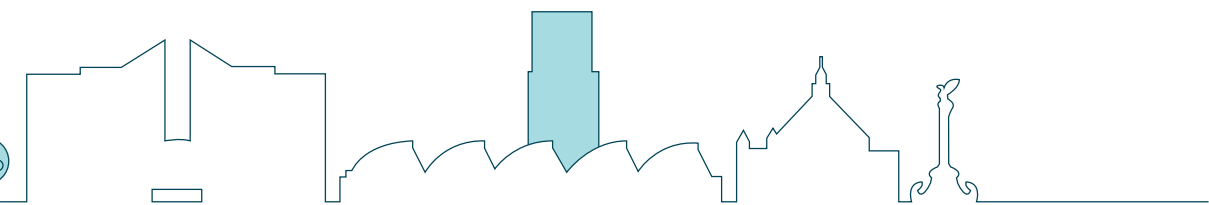
Rol van de provincie

Het Groen Ontwikkelfonds, een initiatief van de provincie in samenwerking met diverse partners, ondersteunt de ambities op natuur met geld, grond en advies. Om de doelstelling van 129.000 hectare in 2017 natuur en 1.500 km te kunnen halen, zijn echter ook andere financiers en financieringsbronnen nodig. Hier ligt nog een forse opgave. Daarom zoekt de provincie vanuit natuur de verbinding met aanpalende provinciale opgaven en verdienmodellen. Samen met agrariërs en andere grondeigenaren.

Oproep: vernieuwende natuurideeën!

De provincie daagt ondernemers, (natuur)organisaties en particulieren van harte uit om met vernieuwende ideeën te komen voor de ontwikkeling van natuur. Denk bijvoorbeeld aan een tijdelijk aangelegd zonnepark in combinatie met natuur.

Mobiel & verbonden Brabant

'Versnellen van nieuwe mobiliteit'

Mobiel en verbonden gaat in de eerste plaats over mensen, over hun mogelijkheden zich te verplaatsen (fysiek en digitaal) en over hun feitelijk verplaatsingsgedrag. In onze data-gedreven samenleving wordt de digitale verbondenheid steeds belangrijker. Daarnaast speelt uiteraard het vraagstuk van de fysieke bereikbaarheid in de volle breedte, zowel in het personen- als goederenvervoer. In de aanpak van het mobiliteitsvraagstuk zien we in het algemeen een kanteling van aanbodgericht naar vraaggericht beleid.

Wat speelt er in Brabant?

De doorgroeïende economie zorgt de komende jaren voor verdere groei van de mobiliteit en dat zet extra druk op de bereikbaarheid in Brabant. Naast opgaven op de hoofdinfrastructuur tussen stedelijke gebieden groeit de komende jaren vooral ook de multimodale bereikbaarheidsopgave binnen stedelijke regio's (first and last mile⁽¹⁾). Zo zorgt de radicale omslag in het koopgedrag van consumenten, van offline naar online, tot nieuwe distributiestromen in en rond de steden.

Slimme mobiliteit

In het algemeen groeit het besef dat de groei van het verkeer nooit is bij te benen door alleen asfaltoplossingen. Ook in Brabant groeit de aandacht voor mobiliteitsmanagement en het creëren van slimme en meer integrale (technologische) oplossingen. Samen met burgers en bedrijven. Ook het ondersteunen van zogenaamde slow mobility solutions, goed voor de gezondheid, komt hier en daar van de grond. Het goederenvervoer door en in Brabant vormt een belangrijke component in de vraagstukken rond bereikbaarheid. Op een wegvak als de A58 zorgt het goederenvervoer bijvoorbeeld voor 20 procent van de mobiliteitsdruk. Meer ruimte voor multimodaal vervoer (van weg naar water en spoor) blijft in dit verband belangrijk. En technologische oplossingen als intelligente transportsystemen (ITS) en platooning kunnen, samen met het stimuleren van het veranderen van mobiliteitsgedrag van bedrijven, zorgen voor een verbetering van de doorstroming.

Van aanbod- naar vraaggericht

De provincie Noord-Brabant heeft de afgelopen jaren met haar verkeers- en vervoersbeleid ingezet op een breed terrein.

Variërend van het, samen met het Rijk, aanpakken van knelpunten in het (hoofd)wegennet (rijksbreed programma Beter Benutten) en het stimuleren van slimme logistiek en multi-modaal vervoer, tot het stimuleren van slimme mobiliteit. We zien een kanteling ontstaan in het beleid: van traditioneel (aanbodgericht) verkeers- en vervoerbeleid naar meer vraaggericht beleid, met aandacht voor digitale technieken, big data, gedragsbeïnvloeding en het stimuleren van netwerken en communities. Dit meer vraaggerichte beleid is een trend die de komende jaren sterker zichtbaar zal worden.

Drager van die aanpak is het programma SmartwayZ.NL⁽²⁾, met als missie: het versterken van de economie, de internationale connectiviteit en een slimmer mobiliteitssysteem. Dit programma richt zich op de regio Eindhoven en op acht deelopgaven waarvan de bereikbaarheid en doorstroming moet verbeteren: de corridor Breda-Venlo (A58,A2,A67), de A2 Weert-Eindhoven, de N29 Veghel-Asten en het gebied Zuidoost-Brabant.

Elektrisch rijden

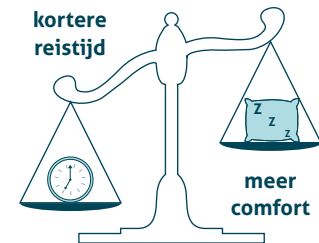
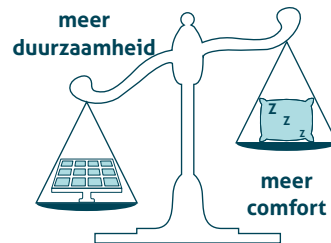
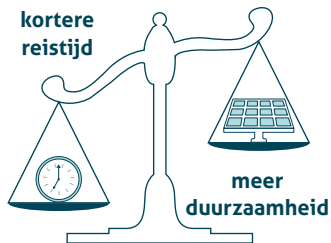
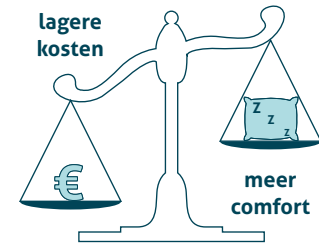
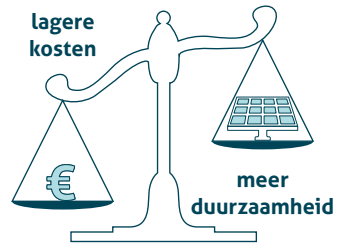
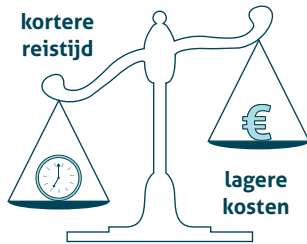
Voor Brabanders is de auto of motor nog steeds het meest gebruikte vervoermiddel⁽³⁾. Ze maken hierbij nuchtere keuzes: kortere reistijd en lagere kosten hebben de voorkeur, boven duurzaamheid en comfort (zie ook figuur 4, pag 66)⁽⁴⁾. Het gebruik van deelauto, deeltaxi of deelfiets blijkt nog niet echt aan te slaan in onze provincie. Daar staat tegenover dat 50 procent van de Brabanders – als standaard in het straatbeeld – zichzelf binnen nu en tien jaar elektrisch ziet rijden. En 55 procent ziet zichzelf in de toekomst een zelfrijdende auto aanschaffen. Het algemene beeld: de elektrische (vracht)auto en de elektrische fiets worden de komende jaren de paradepaardjes van de Brabantse mobiliteit, maar dat vraagt wel om actieve ondersteuning van de overheid. Denk aan: snellaadpalen, snelfietspaden, en dergelijke.

Inzichten en opgaven

Mobiliteit als maatschappelijke opgave

In de mobiele Brabantse samenleving worden waarde en toekomst van iedere plek steeds meer bepaald door verplaatsing

Voorkeursgedrag mobiliteit van de Brabanders

Figuur 4: Voorkeursgedrag mobiliteit Brabanders

Bron: PON-publicatie 'Toekomst van de mobiliteit', 2017

in bredere netwerken. De netwerksamenleving uit zich in dagelijkse bewegingen van mensen: voor werk, winkelen, zorg, onderwijs, recreatie en sociale contacten. Die bewegingen geven de dagelijkse leefomgeving weer. Voor verschillende groepen in de samenleving ziet die er anders uit. Jonge mensen met een hoge opleiding bewegen zich gemiddeld genomen heel anders dan bijvoorbeeld oudere mensen met een lage opleiding (vgl. PON, 2017⁽⁴⁾). Ook de sociale veerkracht van mensen speelt mee. Hun actieradius bepaalt mede hun sociale contacten en de voorzieningen waarover zij kunnen beschikken⁽⁵⁾.

Luchtkwaliteit

Mobiliteit is daarom vooral ook te beschouwen als een maatschappelijke opgave, waarbij het gaat om het bieden van passende mobiliteit voor iedereen. Zonder aantasting van de kwaliteit van de leefomgeving. Brabant is een transitoregio met naar verhouding veel goederenvervoer naar het Europese achterland. De goede strategische ligging, in combinatie met een sterk groeiende economie, heeft echter ook een keerzijde. Het mobiliteitsnetwerk slibt dicht, van autowegen tot voorzieningen voor fiets en openbaar vervoer. Dit vermindert de bereikbaarheid van de

Brabantse steden en stagneert het doorgaande verkeer. Het is belangrijk om de balans te bewaken tussen het geven van ruimte aan het (deels) doorgaande verkeer en het realiseren van een gezonde leefomgeving voor de mensen die in Brabant wonen en werken. Met name de luchtkwaliteit langs de vervoersassen is een serieus punt van zorg.

Daily regional system

Brabant is een polycentrisch netwerk van steden en dorpen, verbonden met de Randstad en het buitenland (Vlaamse Ruit, Ruhrgebied⁽⁶⁾). Bezien naar inkomensklassen kent Brabant een klassiek ruimtelijk patroon van stedelijke kernen en landelijke streken met vooral veel middeninkomens. Daarnaast bestaan sub-urbane randgebieden, waar huishoudens met hogere inkomens domineren. Dit patroon is echter stevig aan het kantelen. Lagere middeninkomens worden door de woonprijzen uit de stadsregio's gedrukt, waar juist steeds meer hogere inkomensgroepen domineren als gevolg van de relatief hoge economische dynamiek in en rond de Brabantse steden. Verwachting is dat dit verplaatsingsgedrag in en tussen de stedelijke netwerken de komende jaren toeneemt. Het daily regional system, met

een gemiddelde grootte van 30 kilometer, wordt nadrukkelijker het speelveld voor een mobiel en verbonden Brabant.

Smart mobility

Brabant wil Europese top kennis- en innovatieregio blijven en daarbij is het van belang om de (inter)nationale connectiviteit te vergroten. Dit vraagt om een robuust en duurzaam mobiliteitsstelsel. Het gaat dan zowel om verbindingen via de weg (#Brabant, het grote wegstelsel) als via het spoor en door de lucht.

Het gaat echter al lang niet meer om fysieke verbondenheid alleen. Digitale connectiviteit wordt steeds belangrijker. Voortgaande technologisering en dataficering zorgen de komende jaren voor grote veranderingen in onze economie en maatschappij. En zijn hiermee ook van invloed op ons mobiliteitsgedrag. In Brabant speelt dit relatief sterk door de technologische structuur van onze economie. Dit biedt zowel kansen als bedreigingen. Digitalisering en technologische ontwikkelingen zetten de wereld van mobiliteit de komende vijf tot tien jaar op zijn kop. Smart mobility is de verzamelnaam voor nieuwe mobiliteitsoplossingen als gevolg van technologi-

sche ontwikkelingen. Denk aan slimme wegen waar weg en gebruiker, via apps en data, met elkaar praten om doorstroming te bevorderen (Talking Traffic, dynamisch verkeersmanagement). De slimme auto met zelfrijdende functies komt eraan, samen met de opkomst van nieuwe (deel)diensten en de snelle elektrificatie en verduurzaming van het auto- en fietsverkeer.

Juist in Brabant liggen kansen om de technologische vooruitgang in mobiliteit – die slim, schoon en sociaal is en relatief weinig kosten voor de overheid meebrengt – te versnellen. Dit wordt uitgewerkt in de longread Het nieuwste Cahier #03⁽⁷⁾. Alle condities zijn in onze regio aanwezig om de slimme auto optimaal te faciliteren en nieuwe, vraaggestuurde mobiliteitsdiensten te testen. Brabant heeft een groot competitief voordeel vanwege de sterk gespreide verstedelijkingsstructuur, de aanwezige kenniscentra en de hier gevestigde automotive industrie.

Keuzes die voorliggen

In samenhang met andere opgaven

De mobiliteitsopgave staat niet op zichzelf. De keuzes voor wonen en werken beïnvloeden immers de mobiliteitsstromen.

Het is daarom van belang dat het mobiliteitsbeleid wordt ontwikkeld in samenhang met andere domeinen. Met het woningbouwbeleid, bijvoorbeeld. En met het ruimtelijk-economisch beleid, recreatiebeleid, natuurbeleid en energiebeleid. Al deze domeinen doen een beroep op ruimte. Maar juist die is, zeker in de stedelijke gebieden, beperkt. Dit vraagt om integrale en gebiedsgerichte keuzes. Het ontwikkelen van mobiliteitsmanagement, samen met Brabantse burgers en bedrijven, wordt in dat kader steeds belangrijker.

Om in Brabant de komende jaren te versnellen en op te schalen moeten oude denk- en investeringspatronen over mobiliteit worden losgelaten. Waar de slimme auto en app-gestuurd vervoer aan een opmars bezig zijn, verkeert het openbaar vervoer – met name het busvervoer in het buitengebied – in moeilijk vaarwater. Het aantal kilometers dat Brabanders reizen met de bus daalt al jaren gestaag, ondanks de hoge subsidiëring. Gezien het feit dat de provincie verantwoordelijk is voor het busvervoer, ligt er een urgente keuze in het toekomstige, door de provincie te organiseren mobiliteitsaanbod. Ook hier kan worden gekozen voor nieuwe, vraaggestuurde concepten. Het gaat primair om het verbinden van technologische en sociale innovaties.

Elders in Nederland zijn hier al interessante ervaringen mee op gedaan.

Kiezen voor minder mobiliteit?

We gaan nog steeds uit van een toename in mobiliteit en verplaatsingen en bedenken hier oplossingen voor. Maar misschien moet het accent juist verschuiven naar minder mobiliteit en verplaatsingen. We kunnen ook kiezen voor het belonen van het beperken van verplaatsingen (zoals woon-werkverkeer), of het beperken van transportbewegingen. Er wordt nog veel 'lucht' vervoerd, ook in het personenvervoer. Op weg naar werk zitten we immers bijna altijd alleen in de auto. En ook in het goedervervoer wordt veel lucht verplaatst. Dat kan en moet slimmer, onder andere door het gebruik van big data en het inzetten van datascience. Programma's als SmartWayz.NL (zie kader volgende pagina) zijn hier al deels op gericht. Gekozen kan worden voor intensivering.

Slimmer en duurzamer

De doorgroeïende economie zorgt ook de komende jaren voor extra druk op de bereikbaarheid van Brabant. Dit blijft vragen om een gerichte knelpuntenaanpak door de provincie en haar partners. Een aanpak die daarnaast ook, in navolging van het

Klimaatakkoord van Parijs, 'slimmer en duurzamer' zal zijn. Mobiliteit heeft immers ook zijn weerslag op de kwaliteit van lucht en daarmee op de gezondheid van mensen. Inzet op slimme en duurzame mobiliteit biedt tegelijk ook nieuwe economisch kansen voor de Brabantse economie. Bijvoorbeeld in de vorm van zero-emissie bussen of elektrische vrachtauto's.

Versnellen en opschalen

Waar in de afgelopen jaren nog voornamelijk sprake was van experimenten in de vorm van living labs kan in de komende periode de daadwerkelijke versnelling en opschaling zichtbaar worden. Het tempo van die veranderingen is afhankelijk van politieke keuzes en van mogelijkheden in de markt. Bij de opschaling en uitrol in Brabant zullen overheden nauw moeten samenwerken met bedrijfsleven en kennisinstellingen. Daarnaast staat vooral de eindgebruiker – bedrijf, burger, consument – centraal bij het creëren van nieuwe mobiliteitsoplossingen. De provincie kan dit tot inzet maken van het mobiliteitsbeleid voor de komende jaren. Dit vraagt om een vernieuwende actieagenda op het domein van mobiliteit.

Onderdeel integrale gebiedsvisies

Er wordt een sterkere bottom up benadering gevraagd dan voorheen. Quick wins zijn te realiseren op plekken in Brabant waar verbreding of vernieuwing van wegtracés aan de orde is. Dit zal onderdeel moeten zijn van integrale gebiedsvisies. Tijdrovende (MER) procedures kunnen dan mogelijk deels worden vermeden door burgers en bedrijven al aan de voorkant veel sterker bij te betrekken, ook in relatie tot het bredere omgevingsbeleid. Dat gaat niet alleen leiden tot meer gedragen keuzes, maar ook tot meer toekomstbestendige oplossingen.

Intelligente transportsystemen

Smart mobility omvat ook het slimmer en duurzamer organiseren van het goederenvervoer. Gezien het aandeel in de mobiliteitsdruk is dit een urgent en prioritair thema. De provincie kan de juiste voorwaarden scheppen voor versnelling, bijvoorbeeld door het stimuleren van intelligente transportsystemen en nieuwe ontwikkelingen als platooning van vrachtwagens. Ook het verder versterken van multimodaal vervoer (van weg naar water en spoor) kan ervoor zorgen dat de druk op de (hoofd)infrastructuur eerder afneemt dan toeneemt. De inzet van de

Programma SmartWayz.NL

Slimmer en duurzamer betekent vooral kiezen voor opschaling en versnelling van smart mobility oplossingen, denk aan Mobility as a Service (MaaS), vraaggestuurd OV of coöperatieve mobiliteit. Het programma SmartWayz.NL kan fungeren als drager voor de verdere ontwikkeling en uitrol van smart mobility in Brabant.

Nieuwe distributiesystemen

Een urgente opgave is ook het ontwikkelen van nieuwe vervoers- en distributiesystemen in de steden, ingegeven door het radicaal veranderde koopgedrag van consumenten. Een initiatief als Logistics Community Brabant (LCB) speelt hierop in. Eind april 2018 ging LCB van start als samenwerkingsverband van NHTV Breda, Technische Universiteit Eindhoven, Tilburg University, met steun van het Ministerie van Defensie en de provincie Noord-Brabant.

afgelopen jaren, samen met de inland container-terminals, vraagt om krachtige voortzetting.

Nieuw speelveld: daily regional system

Het daily regional system (zie ook pag 67), wordt steeds nadrukkelijker het (ruimtelijke) speelveld voor het mobiliteitsbeleid. Hier kan met effectief worden ingespeeld op de veranderende verplaatsings-stromen binnen de stedelijke regio's (stad en ommeland). We staan voor een ingrijpend keuzevraagstuk,

omdat het huidige aanbodgerichte OV-systeem steeds minder aansluit bij de individuele vervoersvraag. Een buslijn met een vaste route en dienstregeling is niet altijd meer de beste oplossing om studenten en ouderen mobiel te houden. Het alternatief is vraaggestuurd OV. De provincie kan hierop direct sturen, omdat zij op basis van concessieverlening immers verantwoordelijk is voor het busvervoer in Brabant.

Slimme netwerkstad

Agglomeratievoordelen en netwerkkracht zullen voor delen van de provincie (verder) kunnen worden ontwikkeld. De Brabantse stedenrij kan gaan functioneren als 'slimme netwerkstad', zoals aangegeven in de Ontwerp-Omgevingsvisie⁽⁸⁾. Dit vergt bestuurlijke samenwerking op verschillende schaalniveaus en binnen verschillende netwerkverbanden tegelijkertijd. Hier spelen twee belangrijke opgaven.

Hoofdpogave 1: slimme netwerkstad

- » vergroten van de (inter)nationale connectiviteit;
- » door het realiseren van optimale verbindingen met de belangrijkste continentale luchthavens in Europa en goede aansluitingen op het internationale HST en TEN-T;
- » het versterken van de positie van de Brabantse steden als (inter)nationale knooppunten.

Hoofdpogave 2: slimme netwerkstad

- » versterken van het daily regional system;
- » met aandacht voor het verder ontwikkelen van interregionale spoorverbindingen;
- » en het aansluiten van grote kernen en economische toplocaties op hoogwaardig openbaar vervoer;
- » het verder versterken van ketenmobiliteit op knooppunten;
- » het stimuleren van nieuwe ruimtelijke ontwikkeling bij OV-knopen.

Tot slot

Elektrische auto en fiets

Zoals eerder geconstateerd maken Brabanders nuchtere keuzes in hun mobiliteitsgedrag. Er lijkt een groeiend draagvlak te zijn voor de elektrische auto en de elektrische fiets. In zoverre worden dit mogelijk de 'paradepaardjes' van de mobiele Brabander. De snelheid waarmee dit gebeurt is mede afhankelijk van facilitering door provincie en gemeenten. Het aantal locaties voor snellaadpalen zal verder moeten worden uitgebreid en daarnaast zal er een ambitieuze doelstelling moeten komen voor het aantal te realiseren snelfietspaden in Brabant. De huidige en vooralsnog enige doelstelling is het realiseren van vijf snelfietspaden in 2020. Vraag is wat de provinciale doelstelling 2025 kan worden.

“De Brabantse stedenrij kan gaan functioneren als slimme netwerkstad”

Uitgelicht

Digitalisering: mind the gap

We leven in een digitaal tijdperk. Fascinerend, maar het vraagt wel om een overheid die alert weet te acteren. Immers, snel voortgaande technologisering en digitalisering zorgen – ook op korte termijn – voor ingrijpende veranderingen in onze economie en maatschappij.

Wat speelt er in Brabant

In Brabant speelt digitalisering relatief sterk. Dat is inherent aan de structuur van onze economie met dominante sectoren als de maakindustrie, agrofood, logistiek en de zorg. In al die sectoren spelen technologisering en digitalisering een steeds belangrijker rol. Dit zal de komende jaren al stevig doorwerken in banen en beroepen. De urgentie is dat in 2030 alle beroepen in alle sectoren fundamenteel zullen zijn veranderd. Kortom, Brabant zit de komende jaren middenin een maatschappelijk en economisch transformatieproces. Dat biedt kansen, maar ook risico's. Want het sommige groepen mensen in onze samenleving dreigen af te haken. 'Mind the gap!', zoals BrabantKennis al eerder signaleerde in een publicatie⁽¹⁾ over de tweedeling in de Brabantse samenleving.

Kansen

Er zijn in Brabant drie sporen waarlangs we de kansen op het vlak van digitalisering kunnen benutten.

1. De urgentie zit in het stimuleren van economische kansen in een wereld die steeds internationaler en virtueel opereert. Waarbij technologische ontwikkelingen razendsnel gaan en big tech zich steeds nadrukkelijker nestelt in onze economie en samenleving.
2. Daarnaast liggen er kansen in het werkveld van Brabant Smart Region met smart cities. Ofwel het scheppen van de juiste randvoorwaarden voor digitale innovaties in maatschappelijke opgaven als voedsel, energie, mobiliteit, gezondheidszorg (e-health), openbare orde en veiligheid. Door de inzet van internet, platformen, big data en allerlei nieuwe vormen van digitale technologie kunnen ondermijnende activi-

teiten beter bestreden worden, kunnen ouderen langer zelfstandig thuis wonen, krijgen we meer vrijheid om te wonen en werken waar we zelf willen, wordt saai en monotoon werk overgenomen door robots, kunnen we ons slimmer en flexibeler van A naar B verplaatsen en dringen we de ecologische belasting van onze economische activiteiten zoveel mogelijk terug.

3. Tot slot biedt de digitale connectiviteit in Brabant mooie kansen. Open digitale connectiviteit, inclusief de ontwikkeling van een 5G netwerk, is vaak een doorslaggevende factor in de locatiekeuze van bedrijven die zich in Brabant willen vestigen. Publieke bemoeienis blijft hier de komende jaren nodig.

Risico's

Naast kansen zijn er ook risico's in digitalisering, voor zowel Brabantse burgers als bedrijven⁽²⁾. Hier poppen allerlei vragen op. Hoe leiden wij onze jeugd op? Hoe voorkomen we verdergaande tweedeling in de maatschappij? Wat vraagt het beschermen van onze kwetsbare vitale structuren? En welke eisen stelt e-democracy aan de bestuurlijke kwaliteit en het lokaal democratisch bestel? Vanuit de optiek van het provinciaal bestuur, kunnen we een aantal (hoofd) risico's signaleren van vergaande en (te) snelle digitalisering:

1. grote impact op de arbeidsmarkt, waardoor potentieel niet tijdig benut wordt en werknemers, groepen professionals en (kleinere) werkgevers afhaken;
2. leidt tot sociaal isolement van bepaalde groepen burgers met risico van afhaken bij sociale cohesie in de wijk en bij nieuwe vormen van democratie in de eigen gemeente;
3. zorgt voor kwetsbaarheid van een al kritische infrastructuur, denk aan Internet of Things- toepassingen in zowel privé- als werkomgeving en decentrale duurzame energievoorziening

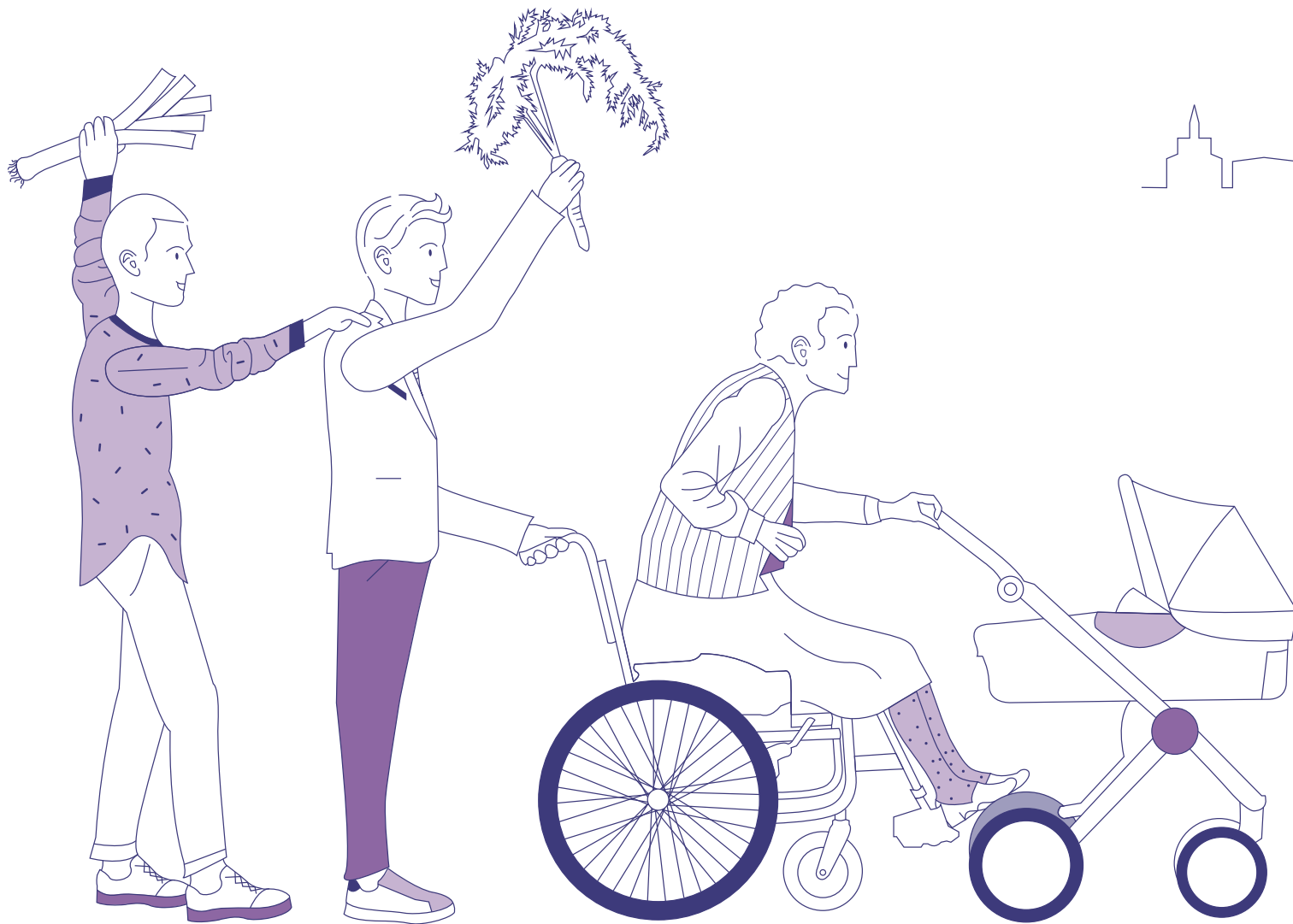
Rol van de provincie

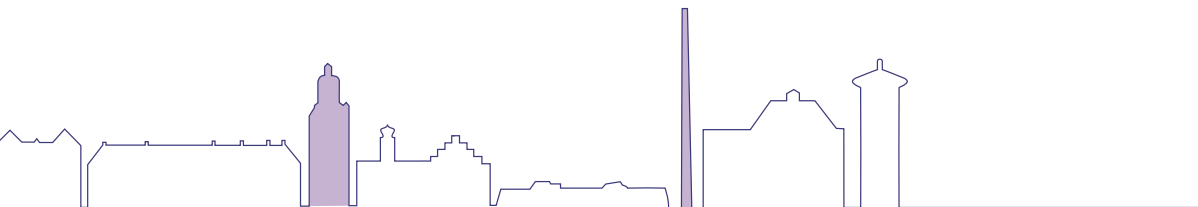
De provincie is als middenbestuur prima in positie om in deze sterk veranderende digitale omgeving een inter-venierende rol te spelen en gemeenten te ondersteunen. Enerzijds gaat het om het verkleinen van de risico's door het scheppen van een digitaal veilige omgeving voor de Brabantse bedrijven en burgers. Ook kan de provincie zorgdragen voor goede juridische kaders voor de inkoop en toepassing van nieuwe technologieën, denk bijvoorbeeld aan de intrede van de slimme en zelfrijdende auto. Anderzijds gaat het vooral ook om het scheppen van uitdagende condities voor burgerinitiatieven en innovatieve ondernemers. De provincie kan hieraan effectief bijdragen door de kaders te scheppen voor grootschalige sociale experimenteero omgevingen, in de wijk, op het bedrijventerrein en in omgevingen waar burgers uit alle lagen van de bevolking en van alle leeftijden praktisch en informeel kunnen leren.

Tot slot: Digitale Agenda

De impact van digitalisering – spelend op alle domeinen van het provinciaal beleid – vraagt om een provincie die alert weet te acteren op een breed terrein. Juist hier dreigt de overheid immers in toenemende mate achter de feiten aan te lopen. Op basis van een dynamische Digitale Agenda kan de provincie effectief sturen op het vergroten van kansen en het verkleinen van risico's van digitalisering.

THE GAP

Gezond & samenlevend Brabant

'Komen tot gezonde en vitale regio's'

Ziekte en gezondheid zijn onderwerpen die doorgaans volop in het nieuws zijn. Begrijpelijk. De directe impact op levens van mensen is groot. Zowel voor de last die ze ervaren, als voor hun mogelijkheden om mee te doen in de maatschappij: gezondheid is een belangrijke bepaler van veerkracht (Van der Haar e.a., 2018⁽¹⁾).

Gezondheid en gezondheidszorg staan dan ook met stip op nummer 1 als belangrijke uitdaging voor Nederland volgens Brabanders (Het PON, 2018⁽²⁾). Gezondheid moet daarbij gezien worden als een breed begrip. Het gaat niet alleen om de afwezigheid van ziekte of lichamelijke gebreken, maar ook om het vermogen om met levensuitdagingen om te gaan (positieve gezondheid – vgl. Huber, 2014⁽³⁾).

Daarmee is gezondheid een belangrijke pijler onder ons menselijk kapitaal en een kritische voorwaarde voor het functioneren van onze samenleving. De impact van (on)gezondheid voor de maatschappij als geheel is enorm. Variërend van de hoge directe kosten voor de gezondheidszorg (in Nederland bijna 97,5 miljard in 2017) tot en met vragen over drugsregulering en de (inten-

sieve) veehouderij. Gezondheid speelt dus een steeds belangrijker rol in het realiseren van belangrijke transitieopgaven (Dagevos e.a., 2018⁽⁴⁾). Als doel op zich, maar ook als middel om te komen tot inclusieve, veilige en vitale regio's.

Wat speelt er in Brabant?

Gezondheidsdomein ontwikkelt zich

In de debatten over gezondheid ging het de laatste jaren vooral over de transities in de gezondheidszorg: de invoering van de Jeugdwet en de Participatiewet, overheveling van AWBZ naar Wmo. Maar langzamerhand gaat het weer steeds vaker over de kwaliteit van gezondheid en de kwaliteit van leven. Onderliggend zien we een aantal fundamentele verschuivingen:

- » een sterk verbeterde (gezonde) levensverwachting van Nederlanders;

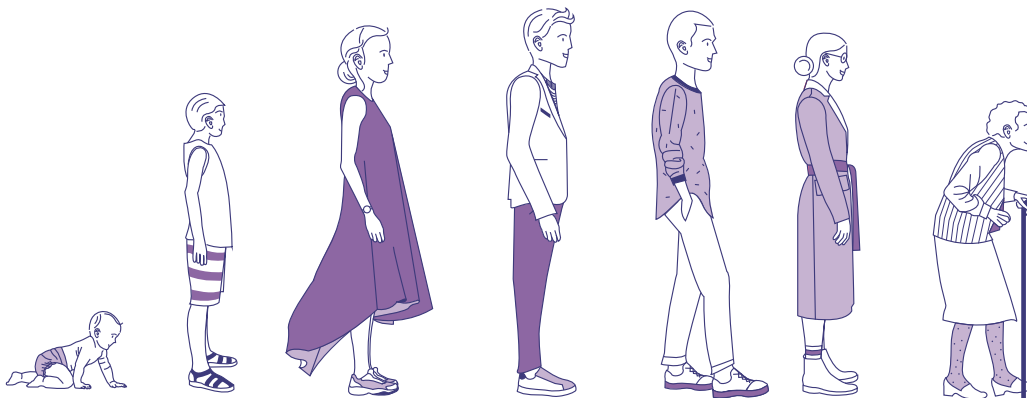
Figuur 1: Verschuivingen in denken over gezondheid

- » een verschuiving in rolopvatting van de burger als patiënt (object van zorg) naar co-creator van de eigen gezondheid;
- » een verschuiving in het denken en werken aan gezondheid: van het voorkomen van ongezondheid, naar het bevorderen én versterken van gezondheid (zie figuur 1);
- » een verandering in het denken over wat we onder gezondheid verstaan: van het ontbreken van ziekte -> naar -> het beschikken over veerkracht en eigen regie, gericht op sociale participatie en zingeving.
- » hiermee samenhangend: een hernieuwde aandacht voor verschillen in de samenleving en de mate waarin mensen meekomen.

Levensverwachting

In Brabant is de levensverwachting bij geboorte voor vrouwen gestegen van gemiddeld 79,2 jaar in 1980 naar 83,1 in 2015. Voor mannen zelfs van 72,5 naar 79,7. Deze doorgaande ontwikkeling is toe te schrijven aan allerlei gezondheidbeschermende ingrepen in de leefomgeving, verbeteringen in voedsel(kwaliteit), verbetering van leefomstandigheden en veiligheid en ontwikkelingen in medische technologie en zorg (Staatsen e.a., 2017⁽⁵⁾). De toenemende levensverwachting heeft ook een keerzijde. Het percentage chronisch zieken neemt toe. We leven feitelijk langer met chronische ziekten. Meer nog dan langer leven, wordt hiermee de kwaliteit van leven een punt van aandacht.

Figuur 2: Levensverwachting bij geboorte van Brabanders

2015
 79,7 jaar man
 83,1 jaar vrouw

2050
 85,5 jaar man
 89,0 jaar vrouw

Gezondheidsverschillen tussen hoog- en laagopgeleiden zijn bovendien onverminderd groot. En door vergrijzing en veroudering komen eenzaamheid en dementie steeds vaker voor. In achterstandswijken in de steden vindt dikwijls stapeling van milieu- en gezondheidsproblemen plaats (Staatsen e.a., 2017⁽⁵⁾). Tussen én binnen gemeenten zijn de gezondheidsverschillen aanzienlijk. Het maakt echt uit waar je woont.

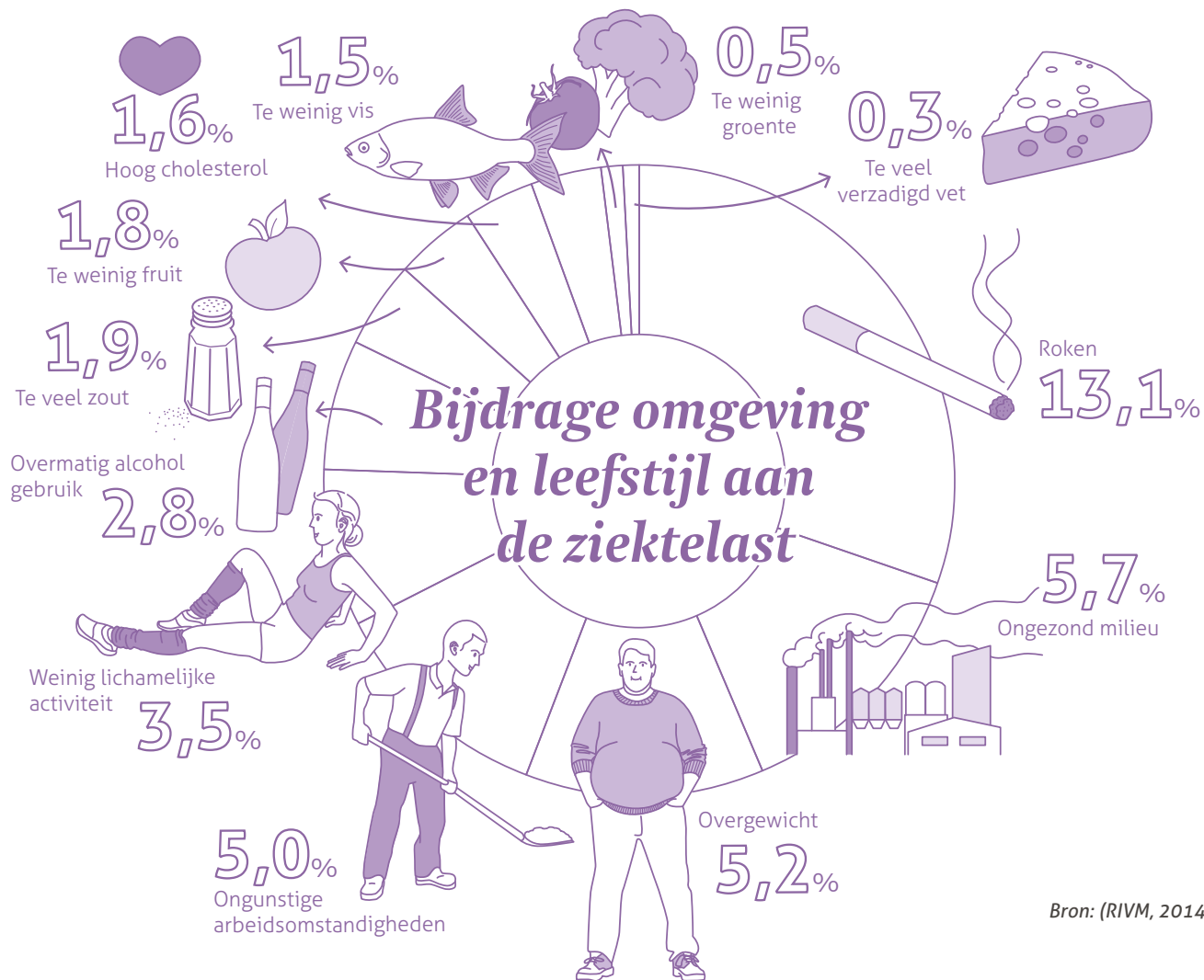
Milieu en ziektelast

In Brabant dragen verschillende milieufactoren bij aan de ziektelast. Op het gebied van luchtverontreiniging – voor een belangrijk deel veroorzaakt door verkeer en industrie – zijn we importeur én exporteur. Andere milieufactoren, zoals milieulast van landbouw, veehouderij, watervervuiling door medicijnresten en luchtverontreiniging door houtstook van huishoudens (open haard, vuurkorven) – werken ook door.

Gezondheid voor iedereen

Uiteindelijk streven we naar gezondheid voor iedereen, in alle leeftijden. Brabant vergrijst en ontgroent. Deze demografische ontwikkelingen vragen om gezonde levensloop-perspectieven voor jong en oud. De toekomst heeft draagkrachtige jongeren én vitale ouderen nodig. Healthy ageing gaat dus zowel over gezond opgroeien, gezond volwassen blijven als gezond en vitaal oud(er) worden.

Figuur 3: Bijdrage omgeving en leefstijl aan de ziektelast

Bron: (RIVM, 2014)

Gezonde leefomgeving

Er liggen de komende jaren echter ook duidelijke kansen om gezondheid, welzijn en kwaliteit van samenleven te bevorderen. Liefst in samenhang met de ontwikkeling van de leefomgeving (zie ook 'Advies Bouwstenen voor Omgevingsvisie', Brabantadvies, 2017⁽⁶⁾). Een leefomgeving waar bewoners zich prettig voelen, die uitnodigt tot gezond gedrag en waar de negatieve invloed op de gezondheid zo klein mogelijk is (Staatsen e.a., 2017⁽⁵⁾)¹. Denk aan natuur en water in de buurt. Maar ook aan fiets- en wandelmogelijkheden. En ontmoetingsplekken. Kortom, een omgeving die uitnodigt tot bewegen en ontmoeten.

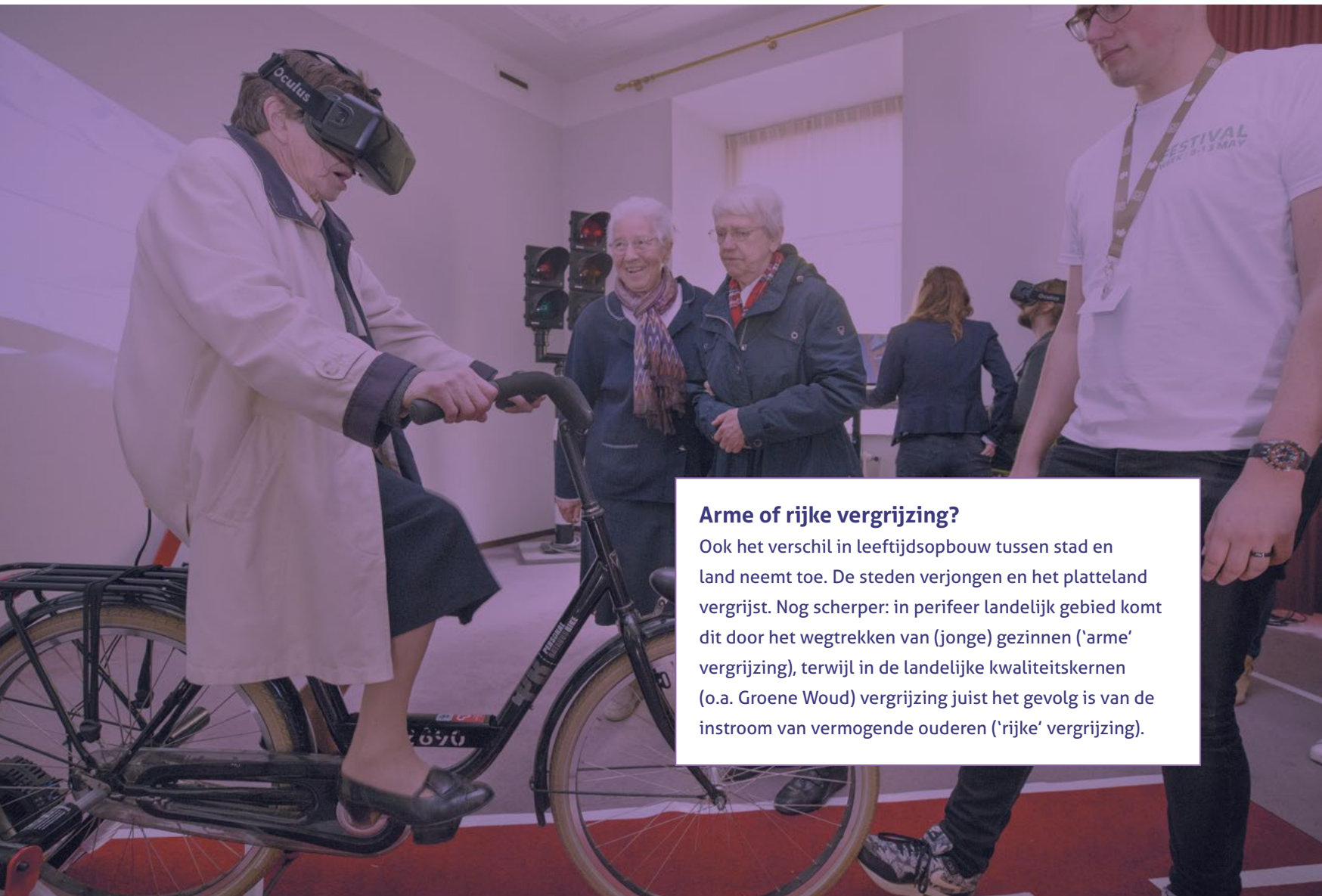
Welvaart en welzijn

Als we breder kijken naar mogelijkheden om met levensuitdagingen om te gaan, moeten we ons realiseren dat de welvaart in Brabant ongelijk verdeeld is en dat die ongelijkheid toeneemt (PBL, 2016⁽⁷⁾). Ook ruimtelijk (stad en platteland) zijn er grote verschillen binnen Brabant (vgl. Monitor Sociale Veerkracht 2018⁽¹⁾).

¹ Zie hiervoor ook het advies 'De stad als gezonde habitat' van de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2018)

Het aandeel hogere inkomens en het aandeel gezinnen is nog steeds hoog in de meer landelijke gebieden, maar daalt hier snel. In de stedelijke gebieden neemt dit aandeel juist toe. Met name binnenstedelijk (jonge kenniswerkers) en in het stedelijk buitengebied (oudere generaties kenniswerkers, vermogende ouderen). Binnen de Brabantse steden profiteert niet iedereen in gelijke mate van het 'succes van de stad'. Sommige delen van de stad worden – als gevolg van ruimtelijk-economisch beleid – langzaam overgenomen door hoogopgeleide, creatieve nieuwkomers. Armere en oudere bewoners – die vaak lang op één plek wonen – kunnen moeilijk mee in de verdringing op de huur en koopmarkt.

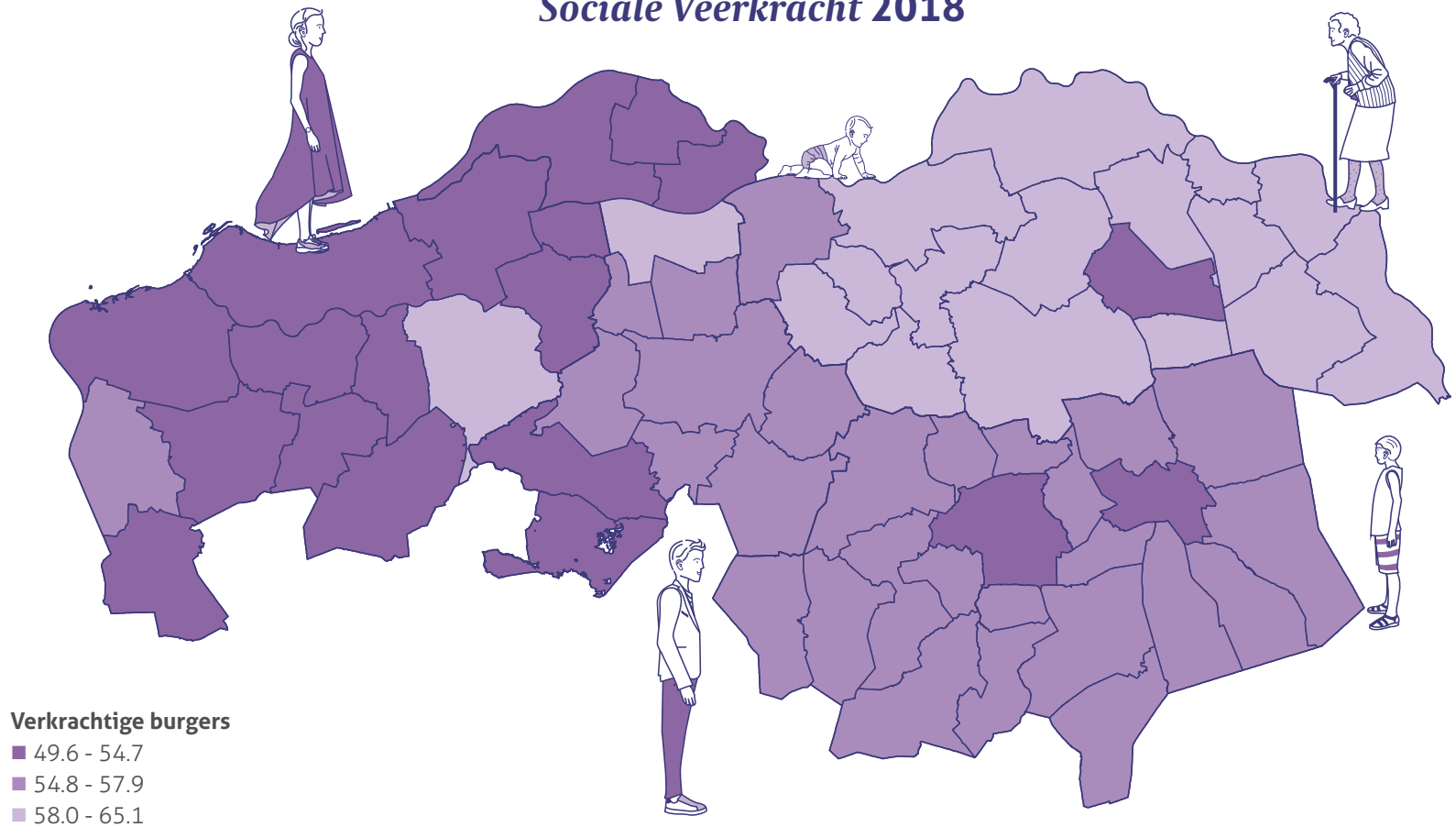
Deze verschillen in welvaart en achtergrond werken door in gezondheid, welzijn en veerkracht. Zowel de Monitor Sociale Veerkracht 2018 als het onderzoek Kwetsbaar Brabant (2017⁽⁸⁾), laat zien dat veerkrachtige Brabanders vaker hoogopgeleid zijn, een hoger inkomen hebben en leven in een gezinssituatie. Niet-veerkrachtige Brabanders scoren niet alleen lager op deze indicatoren, ze geven ook veel vaker aan eenzaam te zijn, moeite te hebben financieel rond te komen en ernstige gezondheidsproblemen te ervaren. De nieuwe 'foto' die is gemaakt van Brabant

Arme of rijke vergrijzing?

Ook het verschil in leeftijdsopbouw tussen stad en land neemt toe. De steden verjongen en het platteland vergrijsst. Nog scherper: in perifeer landelijk gebied komt dit door het wegtrekken van (jonge) gezinnen ('arme' vergrijzing), terwijl in de landelijke kwaliteitskernen (o.a. Groene Woud) vergrijzing juist het gevolg is van de instroom van vermogende ouderen ('rijke' vergrijzing).

Sociale Veerkracht 2018

Figuur 4: Veerkrachtige burgers in Brabant (in percentages)

Bron: Monitor Sociale Veerkracht 2018, PON/Telos

(Van der Haar e.a., 2018⁽¹⁾) laat zien dat 57 procent van de Brabanders veerkrachtig is, 31 procent is dit deels en 12 procent is niet veerkrachtig.

Inzichten en opgaven

Terwijl op nationaal niveau nog wat onwennig wordt gekeken naar de eerste Monitor Brede Welvaart van het CBS⁽⁹⁾, wordt op allerlei plekken in Brabant al volop gewerkt met bredere begrippen van gezondheid, welvaart en welzijn. Drie bruikbare perspectieven leggen we hieronder verder uit:

1. Positieve gezondheid
2. Sociale veerkracht
3. Tien typologieën voor een gezonde stad

1. Positieve gezondheid

Het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) neemt de definitie van 'positieve gezondheid' van Huber (2014⁽³⁾) als uitgangspunt voor preventie- en promotiebeleid. Gezondheid wordt hierbij gedefinieerd als 'het vermogen van mensen om met de fysieke, emotionele en sociale

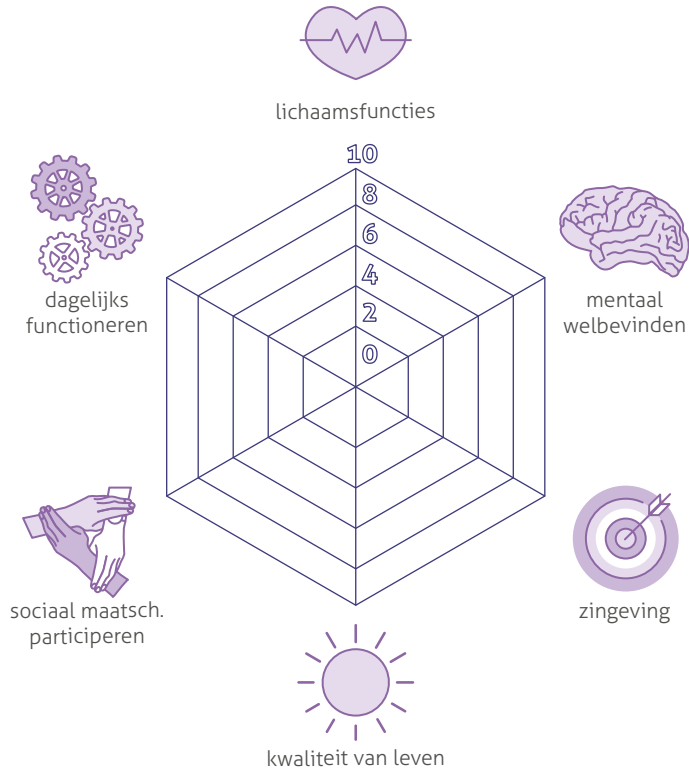
levensuitdagingen om te gaan en zoveel mogelijk eigen regie te kunnen voeren'. Gezondheid is in de visie van Huber meer dan de afwezigheid van ziekte of lichamelijke gebreken of een toestand van welzijn. Het is een vermogen om met veranderingen om te gaan en in zekere zin een tegenwicht tegen medicalisering. Huber gaat uit van zes dimensies van 'gezondheidswelzijn':

1. Lichaamsfuncties: o.a. fysiek functioneren, medische feiten, klachten en pijn;
2. Mentale functies en beleving: o.a. cognitief functioneren, eigenwaarde, veerkracht;
3. Spiritueel en existentieel: o.a. zingeving, doelen hebben, acceptatie;
4. Kwaliteit van leven: o.a. geluk, gezondheid ervaren, balans;
5. Sociaal maatschappelijke participatie: o.a. sociale vaardigheden, contacten, betekenisvol werk;
6. Dagelijks functioneren: o.a. werkvermogen, gezondheidsvaardigheden.

2. Sociale veerkracht

Conceptueel sluit 'positieve gezondheid' sterk aan bij het begripkader dat PON en Telos hebben ontwikkeld met betrekking

Zes dimensies van gezondheidswelzijn

Figuur 5: Zes dimensies van gezondheidswelzijn

Bron: Huber, 2014

Vital Zones Brabant

In Brabant zijn op dit moment zogenaamde Vital Zones in ontwikkeling. In deze gebieden – denk aan: GezondDorp in Leende – probeert men de leefomgeving zo in te richten dat mensen langer in gezondheid kunnen leven. Deze zones zijn geïnspireerd door Blue Zones: gebieden waarvan men ontdekt heeft dat mensen daar daadwerkelijk langer, gezonder en gelukkiger leven. Belangrijke elementen zijn: rustig leven zonder stress, sterke sociale netwerken, actief blijven bewegen, een plantaardig dieet en eten van eigen grond, zodat je beweegt om te verbouwen (Poulain e.a., 2004⁽¹⁰⁾). Dit zijn elementen die gelijkennis vertonen met de dimensies van positieve gezondheid (Huber, 2014⁽³⁾).

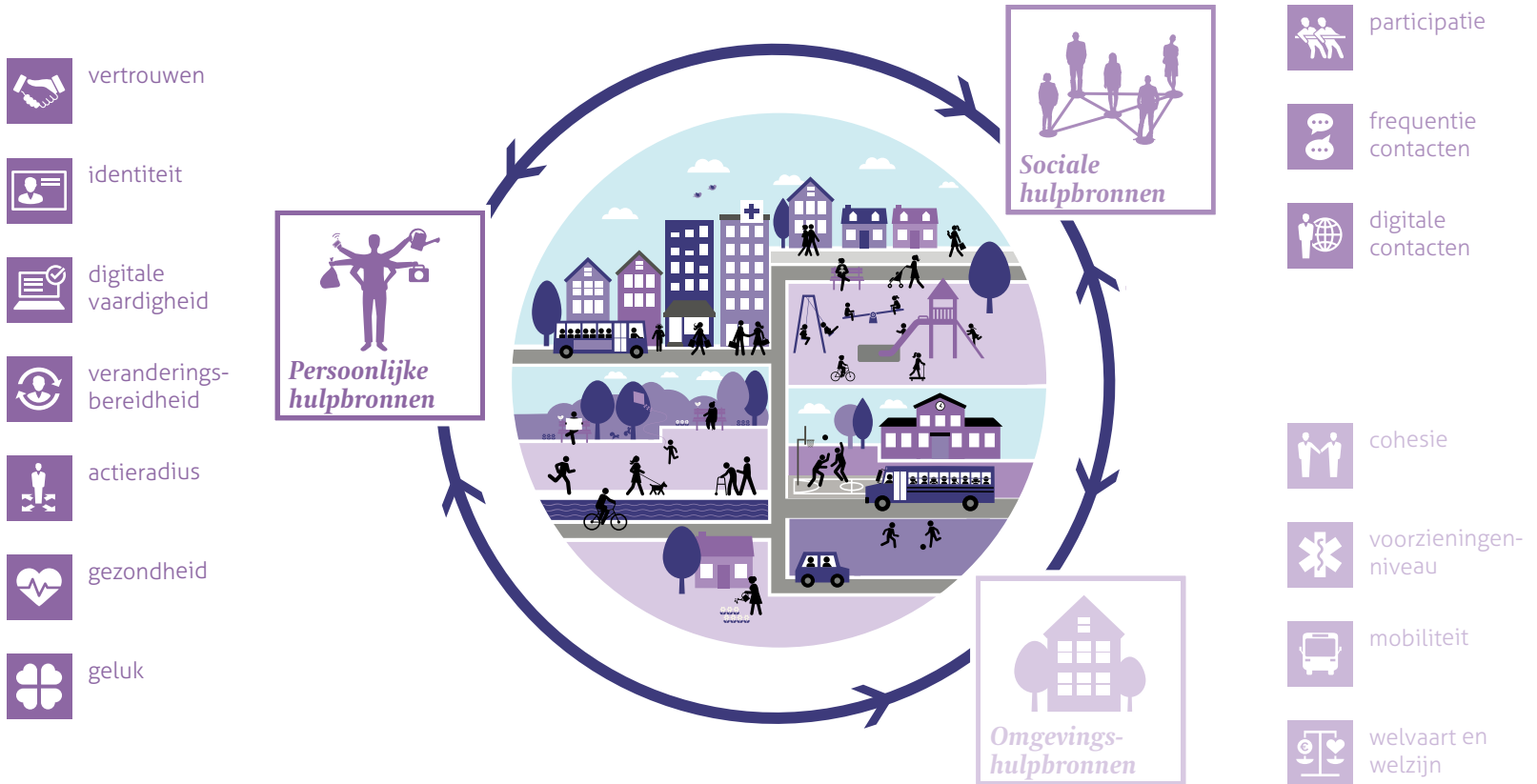
tot sociale veerkracht. Ook hier gaat het over het vermogen van mensen (en gemeenschappen) om met veranderingen om te gaan en de toegang tot hulpbronnen die ze hierbij hebben (Blanken e.a., 2016⁽¹¹⁾).

Het begrip 'positieve gezondheid' is sterker gericht op het individu, terwijl binnen het denkkader en de bijbehorende Sociale Veerkrachtmonitor het geheel aan (sociale en omgevings-)hulpbronnen verder is uitgewerkt en daarmee ook de relatie tussen individu en samenleving (Louis Bolk Instituut, 2017⁽¹²⁾). Zoals aangegeven zijn er behoorlijke verschillen tussen en binnen regio's in Brabant. De sociale veerkrachtmonitor maakt bovendien duidelijk dat het vooral persoonlijke hulpbronnen zijn die bepalend zijn voor veerkracht, gevolgd door sociale hulpbronnen. Naast opleidingsniveau, inkomen, leeftijd en gezinssituatie spelen gezondheid, vertrouwen en het hebben van sociale en digitale contacten een belangrijke (te beïnvloeden) rol. Omgevingshulpbronnen zijn meer voorwaarden scheppend, met uitzondering van buurtcohesie. Buurtcohesie heeft een sterk positief effect op sociale veerkracht.

Nationaal Preventieakkoord

Het nationaal Preventieakkoord richt zich op de gevaren van roken, overgewicht en alcohol. Maar de vraag is of het wellicht niet veel meer gezondheidswinst oplevert als je jezelf richt op idealen, toekomstperspectieven, talent, onderwijs, leven lang leren, vriendschap en sociale (buurt)cohesie. (Pinker, 2015⁽¹³⁾). Investeren in veerkracht en sociale verbinding heeft ook direct – en positieve – invloed op gezondheid.

Samenhang omgevingshulpbronnen

Figuur 6: Samenhang omgevingshulpbronnen

Bron: Monitor Sociale Veerkracht 2018, Van der Haar e.a.. PON/Telos, 2018

3. Elf typologieën voor de gezonde stad

In het Platform Gezond Ontwerp werken professionals uit het milieu-, gezondheids- en ruimtelijke orderingsdomein samen in het streven naar een gezonde stad. Ook de Health Deal Partners (waaronder de gemeente Eindhoven) maken mede gebruik van het denkkader van de groep (Platform Gezond Ontwerp, 2013⁽¹⁴⁾). Het is dan wel ontwikkeld voor de stad, maar biedt evengoed een breder kader voor stad en omgeving. Het denkkader onderscheidt vier hoofdthema's om te komen tot een gezonde stad en beschrijft hiermee elf typen steden:

1. Basis op orde: de schone stad, de veilige stad en de klimaat adaptieve stad. Dit thema is vooral gericht op de klassieke milieuvraagstukken rondom bijvoorbeeld lucht, water, bodem en geluid.
2. Structuur en inrichting: de bewegingsvolle stad, de mobiele stad en de groene stad. Gericht op gezond gedrag, legt de focus op actieve mobiliteit (wandelen en fietsen).

3. Ketens en systemen in de stad: de energiezuinige stad, de afvalzuinige stad en de voedingsrijke stad. Een gezonde stad biedt ruimte voor duurzaam voedsel en duurzame energie- en afvalkringen. Deze ketens dragen bij aan een gezonde woon- en leefomgeving, hier en nu, maar ook elders en later.
4. Gebruik en beleving van de stad: de economische stad en de sociale stad. Een gezonde stad is ten slotte ook een leefbare, economisch vitale stad, met ruimte voor ontmoeting en verbinding. Een stad waar ook ruimte is voor collectieve en particuliere initiatieven en participatie.

Er bestaan uiteraard koppelingen tussen de thema's. Zo kan door het aanleggen van groen gelijktijdig gewerkt worden aan een klimaatadaptieve stad, een bewegingsvolle stad, een groene stad en een voedingsrijke stad.

Keuzes die voorliggen

Eerdergenoemde perspectieven - positieve gezondheid, sociale veerkracht, gezonde stad – kunnen helpen bij de verdere ontwikkeling naar een gezond en samenlevend Brabant en een integraal gezondheidsbeleid. Dat is nodig, want er liggen de komende jaren nog behoorlijk wat gezondheidsthema's op het bord van de provincie. Gezondheid mag in ieder geval als eigenstandige ambitie niet ontbreken op de Brabantse agenda. Een inspiratiebron is wellicht de aanpak van de Amsterdam Economic Board, die als doel stelt dat de bewoners van de regio Amsterdam in 2025 twee gezonde levensjaren extra hebben. Gezondheid is hiermee een eigenstandige ambitie in plaats van slechts een meekoppel-kans. Gewerkt wordt aan het realiseren van de omslag van 'zorgconsument' naar 'gezondheidsproducent'. Een nieuwe benadering die focust op preventie van ziekten, op gezondheid en gedrag en op de insteek de mens in zijn eigen omgeving zo lang mogelijk gezond te laten leven."

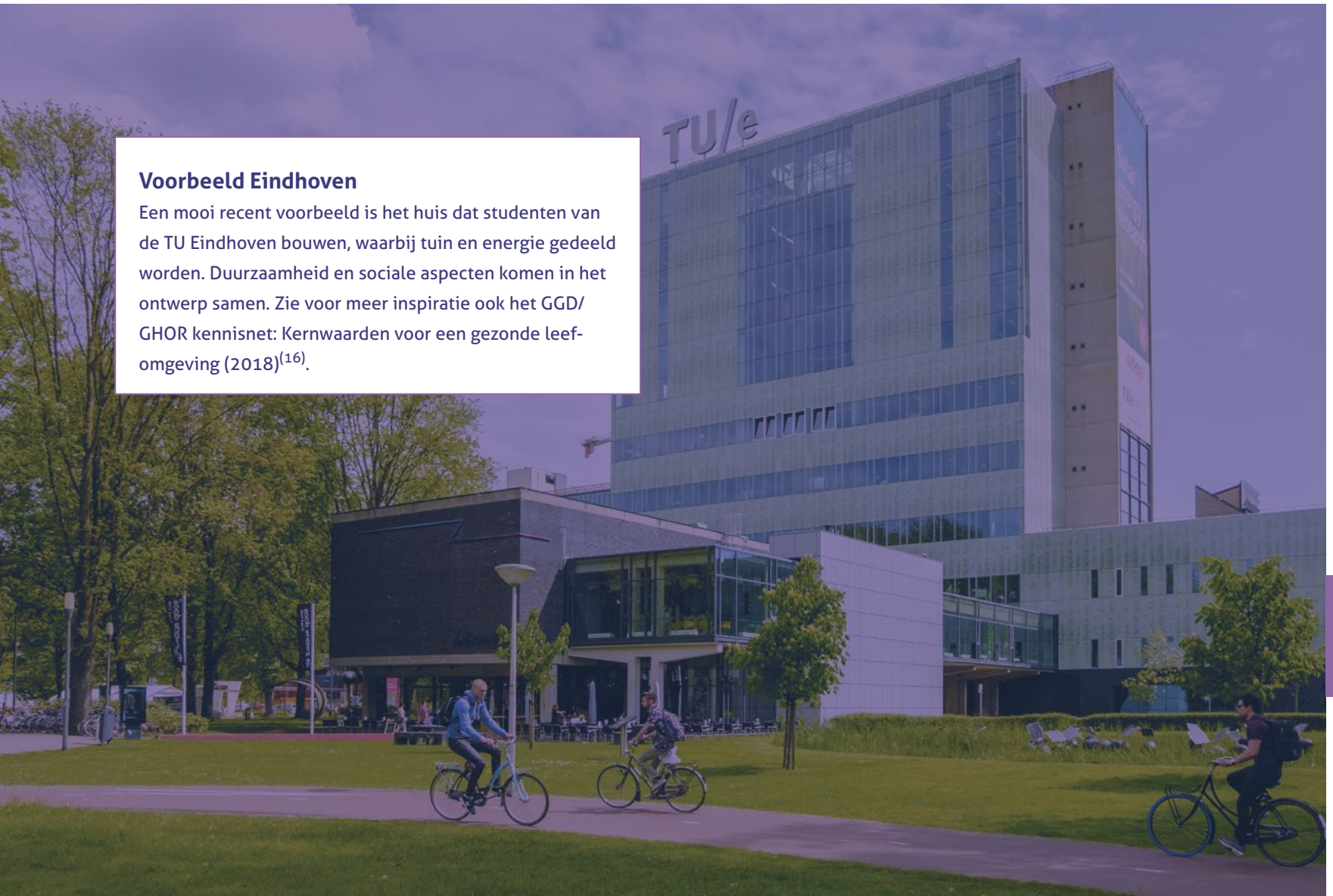
Integrale afwegingen

Om een gezonde en prettige leefomgeving voor de langere termijn te garanderen moet hiervoor bij iedere vorm van beleidsontwikkeling vanaf de start aandacht zijn, waardoor integrale afweging regel wordt in plaats van uitzondering met positieve gezondheid als vertrekpunt. Daar hoort een aantal keuzes bij. Zonder uitpuittend te kunnen zijn, lichten we er een aantal uit:

- » Een goed ingerichte leefomgeving kan gezondheid en samenleven bevorderen, variërend van het bevorderen van beweging en het tegengaan van effecten van klimaatverandering (zoals wateroverlast en hittestress), tot het organiseren van ontmoetingen tussen mensen (vgl. WRR, 2018⁽¹⁵⁾).
- » Verdere ontwikkeling van een gezonde duurzame voedselvoorziening. De minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) presenteert in juli 2018 met een nieuw bestuurlijk kader. Brabant zal hoe dan ook snel de gezondheidsrisico's tegen moeten gaan en tegelijkertijd boeren, omwonenden en overheden duurzame keuzes moeten maken voor de lange termijn. Wat is nodig om de impasse te doorbreken? Dit vraagt om omdenken, langetermijndenken en misschien ook om andere duiding van het vraagstuk.

Voorbeeld Eindhoven

Een mooi recent voorbeeld is het huis dat studenten van de TU Eindhoven bouwen, waarbij tuin en energie gedeeld worden. Duurzaamheid en sociale aspecten komen in het ontwerp samen. Zie voor meer inspiratie ook het GGD/ GHOR kennisnet: Kernwaarden voor een gezonde leefomgeving (2018)⁽¹⁶⁾.

- » Aandacht voor verkeersveiligheid, inclusief ruimte voor fietsers en voetgangers (gezond bewegen, slow mobility) en het tegengaan van alcohol en drugsgebruik in het verkeer.
- » Meer algemeen: tegengaan van drugsproblematiek en georganiseerde criminaliteit, waar binnen en over (nationale) regio's heen samenwerking cruciaal is.
- » Aandacht voor specifieke groepen die kwetsbaar zijn, variërend van specifieke groepen ouderen met problematiek rond eenzaamheid en dementie, tot analfabetisme en digibetisme. Belangrijk aandachtspunt voor de overheid: het versterken van zogenaamde 'gezondheidsvaardigheden'. Uit recente cijfers van het Nivel (2018)⁽¹⁷⁾ blijkt dat ruim één op de drie Nederlanders lage gezondheidsvaardigheden heeft, waardoor ze minder goed met ziekte kunnen omgaan, fouten maken met innemen van medicijnen en moeite hebben om de informatie van zorgverleners te begrijpen. Gezondheidsvaardigheden worden wereldwijd beschouwd als een belangrijke oorzaak van gezondheidsverschillen tussen mensen.
- » Economische en sociaal-maatschappelijke kansen in het gezondheidsdomein zijn er natuurlijk ook. Voor Brabantse bedrijven (vgl. Philips Medical Systems). En voor iedereen

die bezig is met nieuwe oplossingen waardoor mensen langer gezond thuis kunnen wonen, bijvoorbeeld door de ontwikkeling en inzet van robotica (smart health).

- » Bij de ontwikkeling van nieuwe concepten zou nadrukkelijk(er) de gezondheidszorg zelf betrokken kunnen worden. Dit geldt uiteraard ook voor vraagstukken rond zorgcontinuïteit en crisisorganisatie.
- » Belangrijk aandachtspunt is overigens de ontwikkeling van de zorgarbeidsmarkt: het op langere termijn hebben van voldoende goede arbeidskrachten in de zorg.
- » Een belangrijke kans voor Brabant ligt verder in het experiment: fungeren als proeftuin en inspirerende voorbeelden tonen van de vele zorgcoöperaties, zelfhulpinitiatieven, nieuwe ondernemingsmodellen met een plek voor mensen met een beperking, natuurprojecten en multifunctionele landbouw.
- » Dit vraagt wel om ruimte en vertrouwen voor koplopers, ofwel de change makers, die erin slagen om betrokken en passievolle mensen bij elkaar te brengen en zo duurzame innovatieve vitaliteitsinitiatieven opzetten.

Tot slot

Rol provincie

De mogelijkheden om een gezonde economische, duurzame en vitale omgeving in te richten zijn groot. Er moet wel op veel verschillende terreinen wat gebeuren, waarbij oplossingen elkaar kunnen versterken of tegenwerken. Voor de provincie ligt er een belangrijke rol om, naast uitoefening van formele bevoegdheden, partijen aan elkaar te verbinden met kennis en inzichten. Integrale oplossingen, gerichte programma's en gezamenlijk leren zijn sleutelfactoren.

Brabantse Health Deal

Werken aan een gezond Brabant is niet alleen een traject van lange adem. Het vraagt ook inzet van tal van organisaties die allemaal (in)direct te maken hebben met gezondheidsvraagstukken, maar elkaar niet vanzelfsprekend opzoeken. Vanuit het besef dat een integrale gezondheidsaanpak een must is hebben vijftien organisaties, waaronder de provincie Noord-Brabant, de vijf grote Brabantse steden, de waterschappen, de Brabantse GGD'en, de universiteiten van Utrecht en Tilburg/Telos en het

RIVM in 2016 de Brabantse Health Deal gesloten, met als ambitie 'ervoor te zorgen dat mensen in de toekomst gezond kunnen leven in een gezonde economische, duurzame en vitale omgeving'. Belangrijke vraag voor de toekomst is of het lukt hieraan voldoende inhoud te geven.

***'Integrale oplossingen,
gerichte programma's en
gezamenlijk leren zijn
sleutelfactoren'***

Uitgelicht

Wonen in Brabant: 120.000 extra woningen tot 2030⁽¹⁾

De provincie staat de komende jaren voor een flinke woningbouwopgave. Kwantitatief moeten we voorzien in de stijgende behoefte van meer huishoudens aan voldoende woonruimte. Kwalitatief gezien is wonen de drijvende kracht in tal van sociaal-maatschappelijke en ruimtelijk-kwalitatieve (transitie)opgaven.

Kwantitatieve woningopgave

Er moet snel iets gebeuren in Brabant. Tot 2050 neemt het aantal huishoudens in Noord-Brabant toe, voor een belangrijk deel veroorzaakt door de groei van het aantal eenpersoonshuishoudens. Om die verwachte groei te kunnen opvangen en bestaande woningtekorten zoveel mogelijk terug te dringen zal de woningvoorraad in Brabant tot 2050 met zo'n 160.000 woningen moeten toenemen (+14,2 procent), waarbij het accent ligt op de komende 10-15 jaar. Tot 2030 zijn op basis van de provinciale bevolkingsprognoses 100.000 tot 120.000 extra woningen nodig. Dit is een groei van gemiddeld zo'n 10.000 woningen (netto) per jaar.

Prognose woningbehoefte

in Brabant

Legenda

- stedelijke concentratiegebieden
- landelijke gebieden

Bron: Provincie Noord-Brabant (2017). De bevolkings- en woningbehoefteprognose Noord-Brabant. Actualisering 2017.

Kansen

Het is goed in de woningbouwopgave rekening te houden met grote en toenemende regionale verschillen. In lijn met het provinciale verstedelijkingsbeleid en conform de trend waarbij jongeren en hoogopgeleiden naar grote centrumsteden – Eindhoven, Breda, 's-Hertogenbosch en Tilburg – met hoger onderwijs en een cultureel klimaat trekken (BrabantKennis⁽²⁾), concentreert de groei zich met name in de stedelijke gebieden. Momenteel staat 71,3 procent van de Brabantse woningvoorraad in de stedelijke concentratiegebieden. In de komende jaren zal dit percentage geleidelijk aan verder oplopen. Onderscheiden we de regio's in Brabant, dan zien we dat de woningbouwopgave (nieuwbouw) het grootst is in Zuidoost-Brabant, gevolgd door Noordoost-Brabant.

Risico's

In bovenstaande provinciale bevolkingsprognoses is beperkt rekening gehouden met de woningbehoefte van (tijdelijke) arbeidsmigranten en de eventuele toekomstige opvang van vluchtelingen. De prognoses gaan uit van mensen die zich vestigen. Grote groepen

An aerial photograph of a city, likely Eindhoven, with a semi-transparent red overlay. The image shows a dense urban landscape with various buildings, including residential blocks and commercial structures, interspersed with green spaces and trees. The red overlay is uniform in color and opacity, covering the entire image.

arbeidsmigranten doen dit niet en hebben behoefte aan tijdelijke woonruimte. De PON onderzoeken in de Langstraat ⁽³⁾ en de MRE ⁽⁴⁾ laten zien dat de organisatie van goede (tijdelijke) huisvesting voor arbeidsmigranten niet goed van de grond komt. Een ander risico: om aan de woningbouwopgave (120.000 woningen extra in 2030) te voldoen zal het tempo van bouwen sterk omhoog moeten. Het tekort aan voldoende arbeidspotentieel en realistisch en flexibel planaanbod is hierin een belangrijke belemmerende factor.

Kwalitatieve woningopgave

Ook de kwalitatieve woningopgave brengt kansen en risico's met zich mee.

Kansen

We zien een verandering in de woonwensen van Brabanders. Er is behoefte aan een grotere diversiteit aan type woningen. Dit biedt volop kansen voor nieuwe woonconcepten. Denk aan de ontwikkeling van Tiny Houses, circulair bouwen, zelfvoorzienend wonen, wonen

met zorg en welzijn, mantelzorgwonen, groepswonen, woonvormen voor spoedzoekers, tijdelijk of flexwonen voor migranten, et cetera.

Risico's

Er blijven juist kansen liggen als we verzuimen de woningbouwopgave in Brabant in samenhang met andere maatschappelijke en ruimtelijke opgaven te bezien. Bij alle ontwikkelingen op het gebied van wonen dienen we daarom de sociaal-maatschappelijke en ruimtelijk-kwalitatieve (transitie)opgaven integraal mee te nemen. Thema's als leegstand, economische structuurversterking, vergrijzing, sociale veerkracht, mobiliteit en bereikbaarheid, duurzaamheid en energie, klimaatadaptatie en veerkracht moeten stevig met 'wonen' worden verbonden. Alleen dan kunnen de verschillende opgaven elkaar versterken én daadwerkelijk worden gerealiseerd. Interessant in dit kader is het rapport van het Planbureau voor de Leefomgeving (2016): 'Richting geven - Ruimte maken'⁽⁵⁾.

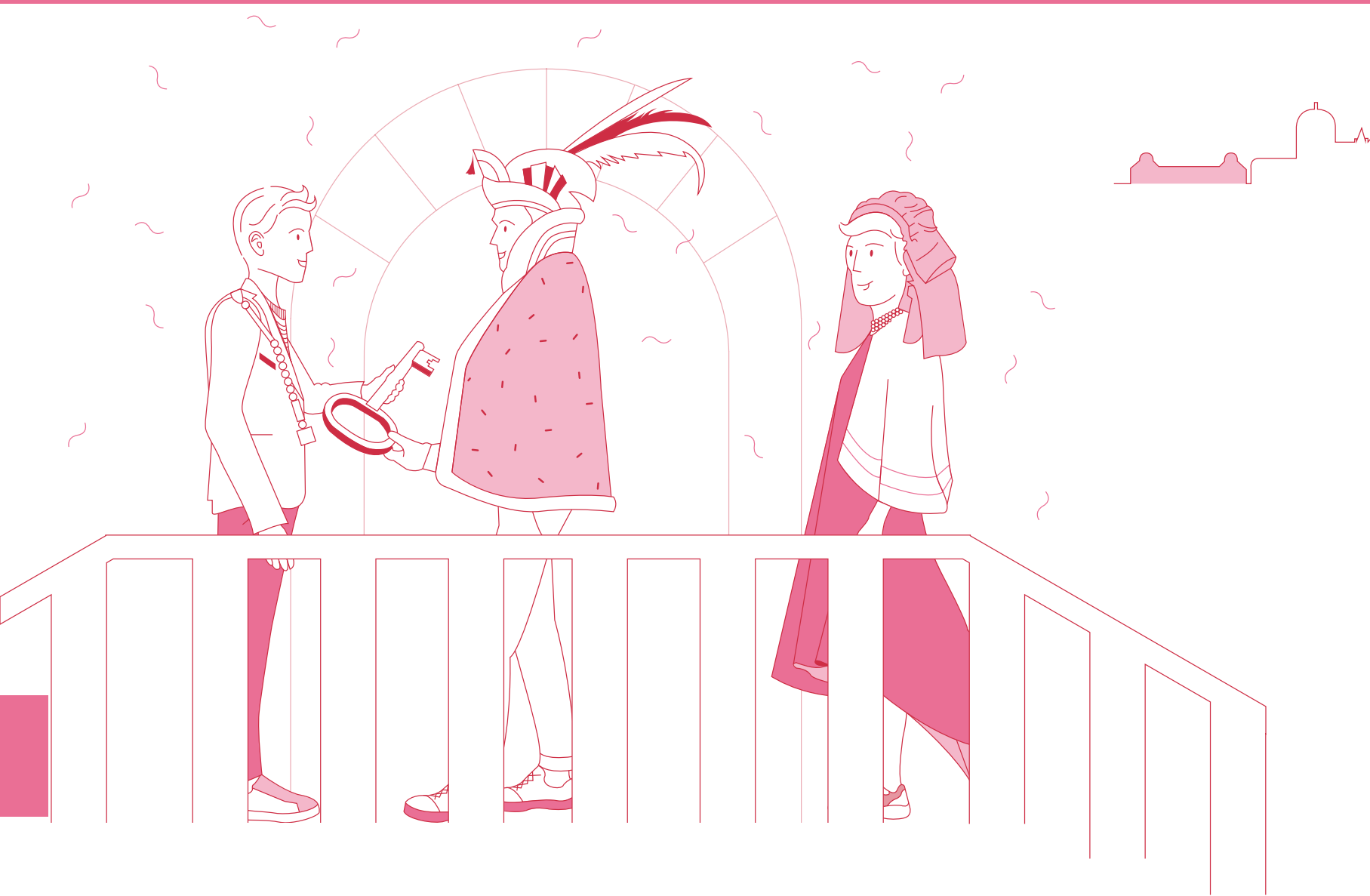
Rol van de provincie

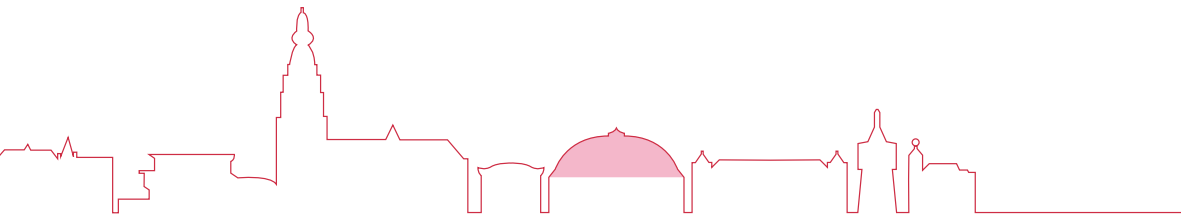
De Brabantse Woonagenda biedt ruimte om bovenstaande ontwikkelingen op te vangen, waarbij 'nu doorpakken' wel echt het devies is. Met de provincie in de rol van toezichhouder en regisseur op het afwegen van belangen. En vooral als kennispartner en adviseur over de grenzen van gemeenten heen.

Tot slot: Brabantse Woonagenda

De Brabantse Woonagenda biedt goede aanknopingspunten om de kwantitatieve en kwalitatieve woningbouwopgave daadkrachtig op te pakken. De Woonagenda beschrijft een meerjarig perspectief voor de komende jaren met hierin vier actielijnen, samengevat:

1. Duurzame verstedelijking, zoveel mogelijk gericht op woningbouw (daar alleen nog m2 nodig)
2. Nadruk op bestaande woningvoorraad: vernieuwbouw, verduurzaming, levensloopbestendig;
3. Vraaggericht en flexibel bouwen;
4. Versterken regionale samenwerking en vernieuwing afspraken, inclusief opstellen regionale perspectieven op bouwen en wonen.

(Be)sturend *Brabant*

'Krachtig meebewegen'

Lokale, regionale en provinciale overheden worstelen met de vele vragen die op hen afkomen. Transitie moeten leiden tot transformaties. Er wordt gedecentraliseerd en geregionaliseerd. Krachtig bestuur is gewenst. Net als participatie, handhaving en het vormen van netwerken. Er staat veel op de agenda van (be)sturend Nederland.

Wat speelt er in Brabant?

De provinciale overheid was en is minder zichtbaar voor de burger dan andere overheden. Dat heeft tot voordeel dat het provinciaal bestuur zich wat explicieter kan richten op de middellange termijn, en wat minder 'incident-gestuurd' is. Anderzijds was en is de inwoner daarmee ook wat meer op afstand van provinciaal beleid. De decentralisatie binnen het sociale domein heeft dat op het eerste oog misschien nog versterkt.

Maar tijden veranderen. Zonder de bovengenoemde voordelen te willen verliezen, zal ook de provincie zich moeten verhouden tot een aantal ontwikkelingen in onze samenleving die veel vragen van het dagelijks functioneren. Zeker wanneer de provincie

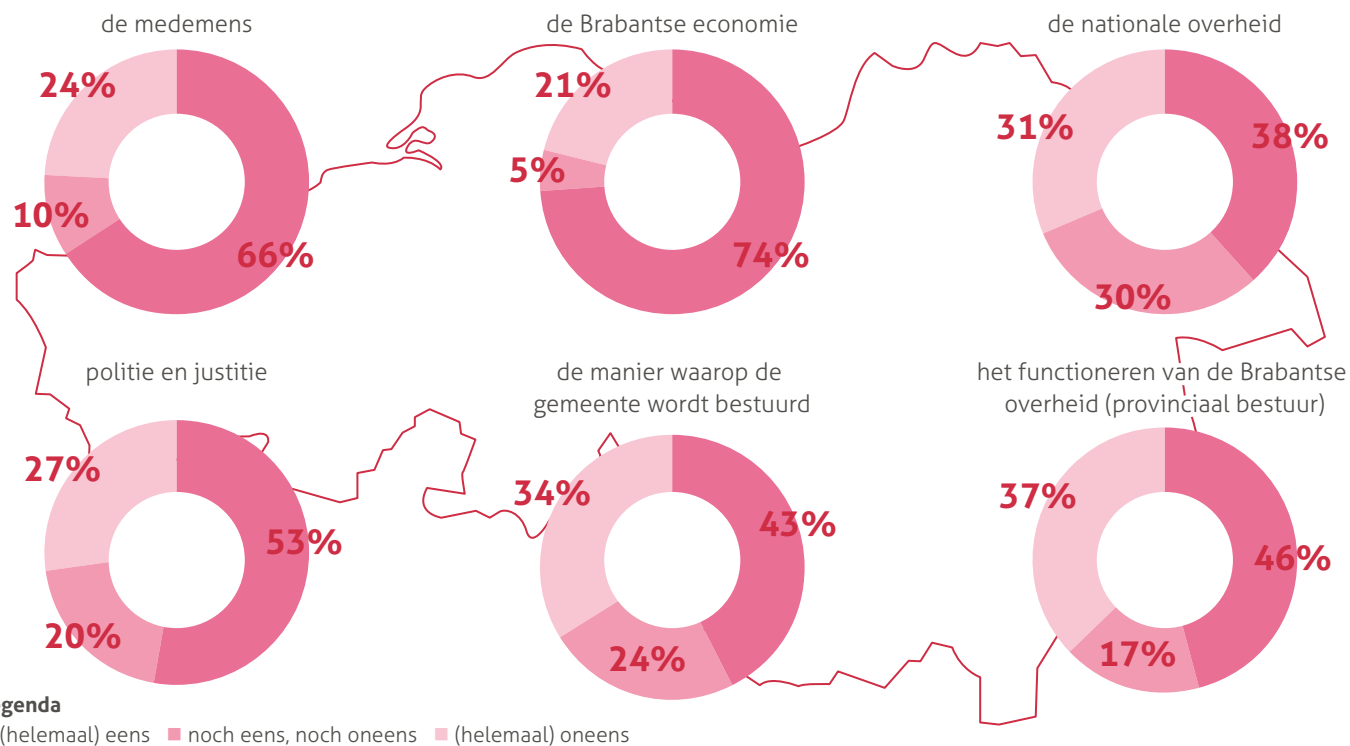
er voor en van de samenleving wil zijn. Belangrijk onderliggend doel zou moeten zijn: het versterken van publieke waarde, in het bijzonder de kwaliteit van leven en kansen voor de toekomst. Mensen willen daarbij graag ruimte om zélf zaken op te pakken. En tegelijkertijd zijn ze onzeker (soms boos) over wat de overheid dan (nog) voor hen doet.

Vertrouwen, legitimiteit en geloofwaardigheid van het openbaar bestuur nemen weliswaar wat toe (SCP, 2018-1⁽¹⁾), maar zijn niet bijzonder hoog te noemen. Al 'scoort' de provincie Noord-Brabant relatief goed ten opzichte van andere overheden.

De veranderende samenleving: de 4 P's

Polarisatie ('wie luistert naar het eigen mogelijk ongelijk'), propaganda ('wat is waar en wat is nep'), populisme ('het volk heeft geen gelijk, het volk is het gelijk') en participatie ('mensen moeten zélf de ruimte krijgen om mee te doen'). Het zijn veelal ontwikkelingen die niet stuurbaar zijn, soms zeer manifest zijn en soms onder de oppervlakte liggen. Waarbij participatie ook kansen biedt door dat betrokkenheid van de burger bijdraagt aan de inrichting van de samenleving en kan helpen om publieke

Vertrouwen van Brabanders in

Figuur 1: Vertrouwen van Brabanders

Bron: *Brabantse burgers in beeld 2018, Het PON*

doelen te realiseren. Tegelijkertijd kan dit op gespannen voet staan met democratische besluitvorming.

Ondermijning: een expliciete opgave

Het vraagstuk van ondermijning is door Brabantse bestuurders al stevig op de Haagse agenda geplaatst. In vervolg hierop is in maart 2018 het Landelijk Strategisch Overleg Aanpak Ondermijning gestart, waarin praktijken worden uitgewisseld om te komen tot een multidisciplinaire aanpak. Hoewel ondermijning een landelijk probleem is, speelt het vraagstuk in Brabant vrij pregnant, als grensgebied tegen havencomplexen en een aantal grootstedelijke gebieden aan, en met leegstand van bedrijfspanden en voormalige agrarische gebouwen. De komende periode zal de problematiek nog volop aandacht vragen, zowel in preventieve sfeer (bv. aanpak leegstand) als in de aanpak en bestrijding zelf. Essentieel met het oog op betrouwbaarheid en legitimiteit van het openbaar bestuur.

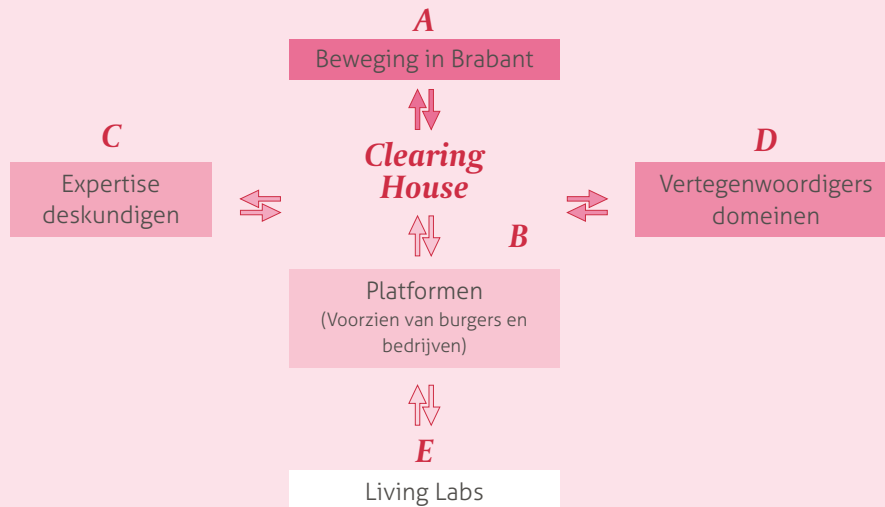
Inzichten en opgaven

Schaalniveau en één overheid?

'Samen meer bereiken als één overheid' is de kern van het nieuwe Inter Bestuurlijk Programma (IBP⁽²⁾) van Rijk, gemeenten, provincies en waterschappen (Overhedenoverleg, feb, 2018). Met dit programma willen de verschillende overheden een aantal zaken tegelijkertijd oppakken. Vervlechting tussen maatschappelijke opgaven, of het nu gaat om aanpassing van vervoer, energieconsumptie of jongeren in onveilige omgevingen, vraagt om een integrale aanpak en samenwerking tussen overheden. Voor steeds meer opgaven wordt op regionaal niveau naar oplossingen gezocht. Omdat die opgaven zich regionaal manifesteren of omdat maatwerk in governance vereist is (vgl. Groenleer e.a., 2018⁽³⁾): arbeidsmarkt, veiligheid omgevingsvraagstukken, energie. Bovendien ziet de burger de overheid toch vooral als één geheel en waarvan hij concrete ondersteuning, betrokkenheid en resultaat verwacht. Inclusief transparantie en het afleggen van verantwoording. Een actueel en urgent voorbeeld is de 'digitale overheid', vooral van belang voor het scheppen van een veilige digitale omgeving voor burgers, bedrijven en maatschappelijke instituties.

Innovation Clearing House (ICH)

Het advies Nxt Stps (BrabantAdvies, 2017⁽⁴⁾) pleit voor een nieuwe voorziening in de vorm van een Innovation Clearing House. Het Clearing House is er om vergezichten op verschillende maatschappelijke thema's samen te brengen, te trechteren en te laten beoordelen door onafhankelijke experts'

A: Visievorming; langetermijnsysteem; kadering; scenario-ontwikkeling, ge-aggregeerde resultaten labs; bewaken innovatieniveau; terugkerende overheid.

B: Concretisering, lokale initiatieven, korte termijn, probleemoplossend; kaderend; opschalend.

C: Informatietechnologen, technologen, economen, psychologen, futurologen, innovatiedeskundigen, organisatie-deskundigen. Speurders naar nieuwe inzichten.

D: Vertegenwoordigers wonen, werken, recreëren, onderwijs, zorg, gezondheid. Speurders naar internationale activiteiten en ervaringen op gebied van innovatie.

E: Lokale initiatieven; het terugkoppelen van de resultaten van living labs aan de brede bevolking.

Bron: BrabantAdvies, 2017

Provincie in een netwerksamenleving

Vervlechting tussen de maatschappelijke opgaven vraagt ook om samenwerking als overheid met bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en Brabantse inwoners. In veel netwerkverbanden is verticale sturing niet aan de orde. De provincie kan zelden opleggen wat andere partijen zouden moeten doen. Het denken in publieke waarde vraagt bovendien om een andere focus: welke waarde willen we creëren en wat is nodig? Een focus op maatschappelijke opgaven. Met daaromheen een netwerk, zodanig georganiseerd dat het systeem als geheel hieraan bijdraagt. Niet denken in termen van (louter economische) output, maar outcome op netwerk en samenlevingsniveau. Niet denken in verticale hiërarchische relaties, maar horizontale samenwerking (Van de Donk, 2014⁽⁵⁾).

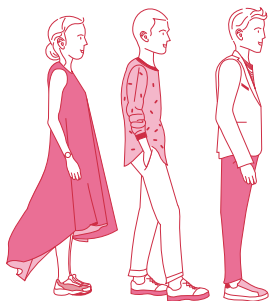
Welke rol heeft de provincie? Beperkt die zich tot 'oliamannetje' of 'kadersteller'? Of is de provincie het nieuwe regioniveau waarop zaken worden geregeld? Inclusief bijbehorende legitimiteit, effectiviteit en meerschalgigheid (vgl. TiREG discussion paper; Schaap e.a., 2017⁽⁶⁾).

Internationalisering is een werkwoord

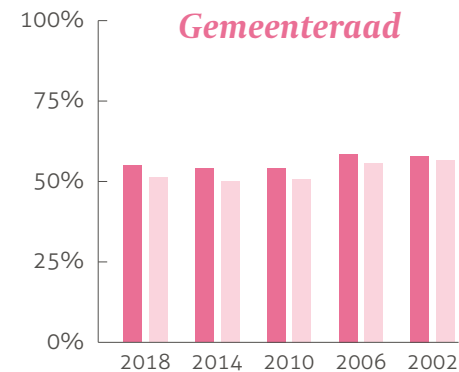
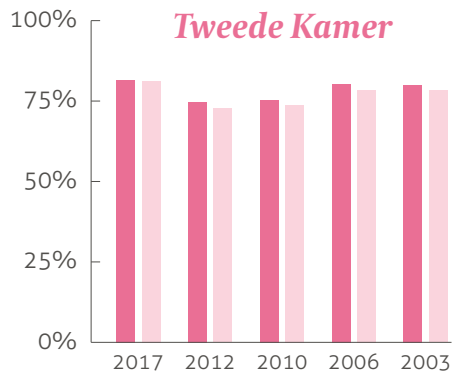
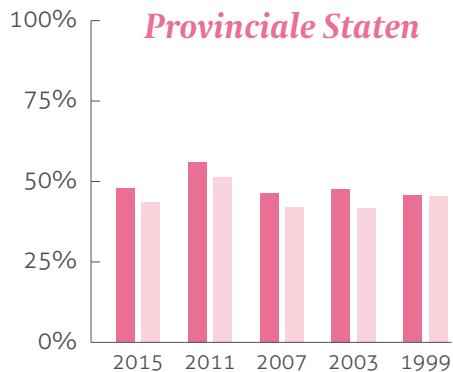
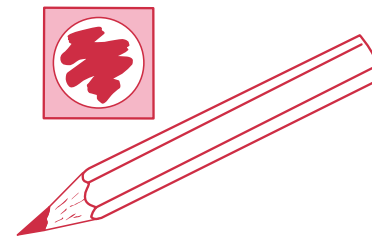
Het internationale speelveld is ook het speelveld voor Brabants bestuur. De schaalgrootte van het vraagstuk of het probleem bepaalt waar de provincie acteert: net over de grens in Vlaanderen of Duitsland met het oog op bijvoorbeeld grensoverschrijdende arbeidsmarkt, met regio's in Europees perspectief in relatie tot Europees beleid, of buiten Europa, bijvoorbeeld omdat daar de bedrijven of instituten zich bevinden die essentieel zijn voor het Brabants innovatievermogen. Dit kan ook vragen om expliciete internationale afspraken of tot grensoverschrijdende governance.

Realisatiekracht versnellen

Als opgaven en speelveld complexer worden, is het een stevige uitdaging om de realisatiekracht te versnellen. Ook binnen beweeglijke netwerken blijft dealmaking essentieel. Dit vraagt gecommiteerde partners, focus en snelheid durven maken. Waar belangen worden gedeeld zal dit gemakkelijker realiseerbaar zijn, waar dat niet per definitie het geval is vraagt dat veel van de kwaliteit van de interactie. Soms is de provincie hiervan zelf onderdeel, soms kan de provincie als verbindende partij optreden en soms is ze scherprechter. En uiteraard kan ook

Opkomstpercentage verkiezingen landelijk en in Brabant

Legenda

- opkomst landelijk
- opkomst Brabant

Figuur 2: Opkomstpercentages verkiezingen Landelijk en in Brabant

Bron: www.verkiezingsuitslagen.nl

facilitering in de vorm van (mede-)financiering (revolvent, subsidies of verdubbelers, waarbij de inzet van anderen wordt beloond met een bijdrage van de provincie) helpen in de versnelling.

Keuzes die voorliggen

De antwoorden op de vraagstukken van (be)sturend Brabant zijn niet waarde(n)vrij. Afhankelijk van politieke kleur en mensbeeld zal een nadere invulling plaatsvinden, onder andere ten aanzien van de plek van de overheid in het maatschappelijke en individuele leven.

Visie en rolbepaling

In 'Strategie, structuur en samenleving: drie dimensies van regionale uitvoeringskracht' beschrijft Marcel Boogers (2014)⁽⁷⁾ het belang van een gemeenschappelijke strategische visie die bindt en enthousiasmeert. Hij schetst het belang van regionale samenwerking die geworteld is in een maatschappelijke voedingsbodemp, waarbij overheden zich samen en met maatschappelijke partners inzetten voor de aanpak van maatschappelijke

vraagstukken. Met aandacht voor de democratische betrokkenheid van gemeenteraden én sectorale belangenorganisaties.

Wat en waarom?

Een visie geeft antwoorden op het 'waarom' en 'wat', en zal ook met de operatie verbonden moeten worden om de maatschappelijke doelen te realiseren. Voor rolbepaling wordt veelal verwezen naar de vier rollen voor openbaar bestuur die de NSOB⁽⁸⁾ hanteert. Dit model kan zeker helpen in een heldere rolbepaling voor de provincie, die daarmee door andere partijen erkend wordt en als legitiem wordt ervaren. Anderzijds is het zaak om deze rollen niet te statisch in te vullen: ook binnen de terreinen waar de provincie per definitie 'van is' kunnen rollen variëren, afhankelijk van de opgave en de context.

Ook de klassieke rolverdeling tussen politici en ambtelijke organisatie staat ter discussie. Politici die beweren niet over het 'hoe' te gaan en ambtenaren die aangeven zich niet met het 'wat' te willen bemoeien, staan in zekere zin buiten de hedendaagse werkelijkheid. Wat uiteraard spanning kan opleveren voor de uitvoering van een programma. Aan de andere kant... Waar wrijving

is, is energie. En in ieder geval een gesprek over hoe wensen te realiseren.

Groei provinciale rol?

Door Brabanders zelf wordt naar de overheid niet alleen gekeken als bestuurlijke en ambtelijke organisatie, maar ook als partner, leider en vangnet. Op twee punten lijkt de provinciale rol te groeien: als verbinder van schaalniveaus en als leverancier van kennis en informatie.

Bij het opstellen van een programma ligt de uitnodiging niet alleen duidelijk te maken welke keuzes gemaakt worden, maar ook zichtbaar te maken hoe die visie te realiseren. In termen van geld, organisatie en mensen. Wanneer bijvoorbeeld van de ambtelijke organisatie verwacht wordt dat die minder beheersmatig opereert, zal geïnvesteerd moeten worden in de mensen die er werken en in de systemen die dit ondersteunen.

Veerkrachtig bestuur

Voor een veerkrachtig bestuur staat de vraag centraal in hoeverre bestuur over het vermogen beschikt om adequaat te reageren op de veranderingen in de samenleving. Het lokale niveau is daarbij cruciaal, gezien het feit dat de vele opgaven daar samen komen. De afgelopen periode heeft de provincie in het kader van Veerkrachtig Bestuur ingezet op vernieuwing en samenwerking. Onderdeel hiervan is de gemeentelijke herindeling, omdat vraagstukken regelmatig om een andere schaalgrootte vragen. Het beleidskader gemeentelijke herindeling geeft heldere toetsingscriteria, maar de afweging blijft ook een politieke keuze.

Wanneer is bijvoorbeeld sprake van voldoende draagvlak?

Dat geldt ook voor de afwegingen voor de inzet van de provincie.

Zo zijn sinds de decentralisaties in het sociale domein primair gemeenten en lokale gemeenschappen aan zet. 'Mind the Gap' (BrabantKennis, 2017⁽⁹⁾) en de Monitor Sociale Veerkracht (Het PON/Telos, 2018⁽¹⁰⁾) maken de verschillen in sociale veerkracht binnen Brabant goed zichtbaar. De provincie heeft het vraagstuk op het netvlies, en heeft haar inzet en rol geformuleerd langs de lijnen van een 'ontwerpde en lerende aanpak'. Hierin is geen sprake van een sturende rol, en is gestart met een open en on-

zeker resultaat, waarbij experimenteren en leren centraal staat. Vragen blijven aan de orde: welk initiatief neemt de provincie zelf, in hoeverre helpen geld en kennis, of is juist terughoudendheid aan de orde? Dit heeft tegelijkertijd een risico in zich dat de rol van de provincie minder zichtbaar is en ter discussie blijft.

En de rol van de Staten?

Bij het verschuiven van een sturende rol naar een partnerrol hoort het geven van vertrouwen. Resultaten kunnen niet vooraf worden gedefinieerd, maar komen in interactie tot stand. Als niet meer vooraf op output kan worden gestuurd, roept dit de vraag op hoe de staten als democratisch gekozen orgaan hun kader stellende en controlerende taken kunnen vervullen.

Hoe kunnen de staten kaders meegeven, met ruimte voor flexibiliteit én maatwerk om in te kunnen spelen op kansrijke initiatieven in Brabant? Wat is de rol van de staten in de totstandkoming van beleid? Verbreding en verdieping van het democratische proces zou integraal onderdeel moeten zijn van de ontwikkeling naar een participatiesamenleving. Bij verdieping van bestaande processen kun je denken aan de concrete suggesties die Statenleden zelf hebben gegeven in gesprekken in het voorjaar

van 2018 met BrabantAdvies. Bij verbreding gaat het veel meer om het inpassen van (nieuwe) mogelijkheden voor inspraak, organiseren van directe participatie en het afstemmen van verschillende vormen op elkaar. Maar ook om het experimenteren met nieuwe vormen en brillen (social design, 'deliberative' of 'deep' democracy): hoe kan het anders?

Vertrouwen in het openbaar bestuur wordt natuurlijk ook versterkt door het gevoel dat de overheid kundig, integer en democratisch gelegitimeerd is. Dat raadsleden voldoende tijd hebben, beschikken over een onafhankelijke nieuwsvoorziening en de juiste kennis, en dat ze weerbaar zijn tegen mogelijke ondermijning van de rechtsorde. In de zomer van 2018 is in dit kader een landelijk Actieprogramma versterking democratie en bestuur gepresenteerd. Mooi op tijd voor de Provinciale Staten verkiezingen.

‘Op twee punten lijkt de provinciale rol te groeien: als verbinder van schaalniveaus en als leverancier van kennis en informatie’

Statenleden adviseren:

Verdiep het democratisch proces

- » Maak onderscheid tussen kleinere onderwerpen en high impact thema's
Die laatste zouden het openbare debat moeten domineren. Betrek hierbij maatschappelijke partijen en inwoners en communiceer hierover (storytelling);
- » Integrale informatievoorziening
Maak (meer) gebruik van externen die input leveren en als denktank fungeren;
- » Meer Statenwerkgroepen
Stel Statenwerkgroepen in op meerdere thema's (zoals de Statenwerkgroep Omgevingsvisie) en vergroot zo de vroegtijdige betrokkenheid van PS.
- » Consultatie in de maatschappij
Raadpleeg Brabanders (bijvoorbeeld via het Brabantpanel) door ze te laten stemmen op de grote thema's, mogelijk tegelijkertijd met de Provinciale Statenverkiezingen. Zoek Brabanders letterlijk op.

(bron: BrabantAdvies, 2018)

Tot slot

De mens in de nota

Uiteindelijk is de provincie er voor de Brabantse inwoner. Waar nu het denken vaak start met de vraag hoe als overheid de taken zo goed mogelijk te vervullen, zal de vraag wat de Brabantse inwoner nodig heeft pregnanter worden.

Waarbij dé Brabantse inwoner uiteraard niet bestaat. En mensen zijn niet 'op te splitsen'. Men is burger, moeder, ondernemer, patiënt, sportbeoefenaar en hondenbezitter tegelijk. Het denken in doelgroepen brengt dus het gevaar mee dat onvoldoende recht wordt gedaan aan de grote diversiteit tussen mensen, die ook nog eens verandert in de tijd. Met alle nieuwe mogelijkheden van big data wordt doelgroepdenken misschien ook overbodig. Wat mensen willen, waaraan behoefte is, wat dit betekent voor de collectiviteit, zijn vragen die in het beleidsdenken meer centraal mogen staan. Inclusief hun eigen rol in de totstandkoming van beleid.

‘Waar belangen strijdig zijn, kan de provincie regelmatig ook een verbindende rol vervullen’

Uitgelicht

Ruimtelijke opgaven: inrichten mét ruimtelijke kwaliteit

Wat, waar en hoe? Een open deur, maar dat is het vraagstuk voor de toekomstige inrichting van Brabant. De transitieopgaven – verstedelijking en krimp – hebben een zodanige invloed op de ruimte dat aandacht voor ruimtelijke kwaliteit en de identiteit van het landschap weer dik gedrukt op de agenda staat.

Wat speelt er in Brabant

In de landschapstriënnale 2017¹ zijn de ruimtelijke opgaven van deze tijd van vele kanten belicht⁽¹⁾. Mét pleidooi om aan elke opgave de doelstelling van ruimtelijke kwaliteit te koppelen. Ook de landschapsorganisaties roepen ertoe op om het landschap niet meer de willekeurige ruimtelijke resultante te laten zijn van zich los van elkaar ontwikkelende functies, maar vooral lange termijn keuzes te maken op basis van samenhangend ruimtelijk ontwerp en design⁽²⁾.

1 De Landschapstriënnale richt zich op verleden, heden en toekomst van het Nederlandse cultuurlandschap. De triënnale wordt eens in de drie jaar georganiseerd in een gebied dat een geleidelijke of ingrijpende verandering doormaakt. In 2020 vindt de triënnale plaats in Het Groene Woud.

Kansen

Er zijn in Brabant ook kansen op het vlak van ruimtelijke inrichting mét behoud van kwaliteit en identiteit die we kunnen benutten. Daarbij zullen wel kernvragen beantwoord moeten worden. Kernvragen zijn: Hoe zetten we in op ontwikkeling van nieuwe landschappen die bijdragen aan de energie-transitie en klimaatdoelstellingen? Hoe kunnen natuurwaarden behulpzaam zijn? En hoe kunnen cultuur-historische waarden richting geven aan ontwikkeling met behoud van identiteit? Hoe zorgen we voor fysiek en duurzaam toekomstperspectief voor economische bedrijvigheid en mobiliteit? Waar is juist behoud van landschap essentieel? Hoe spelen we in op krimp en verstedelijking? Gaan we voor Brabants mozaïek of grootschalige landschappen? En: hoe betrekken we direct belanghebbenden in de omgeving en gaan we om met zoveel opvattingen over wat ruimtelijke kwaliteit is en waarbij NIMBYeffecten onvermijdbaar zijn?

Risico's

Het risico is immers dat urgente vraagstukken zoals energie- en klimaattransitie in de ruimtelijke vertaling ervan

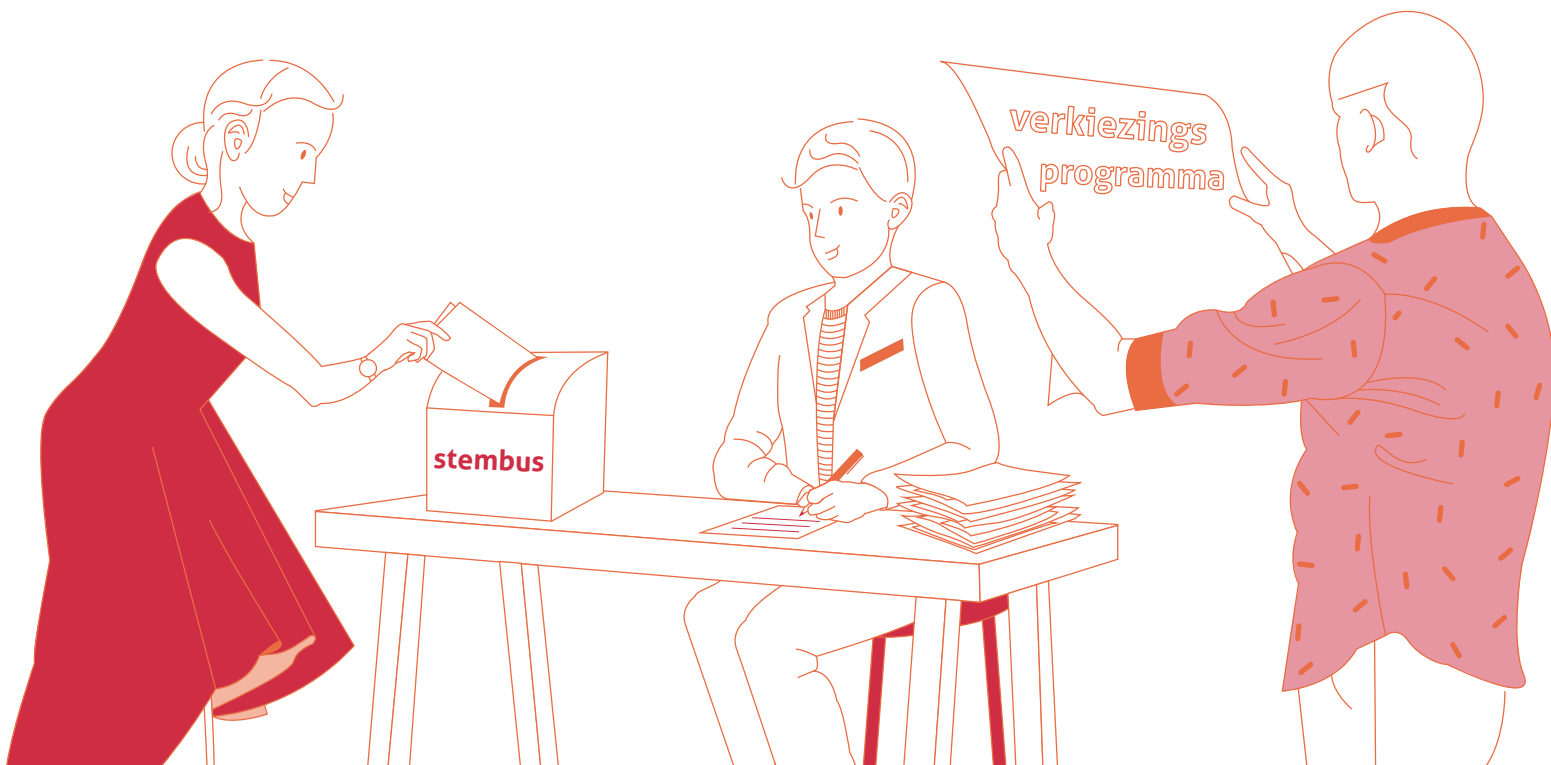
vastlopen op botsende belangen van bestaande ruimtegebruikers en weerstand van directe omwonenden. Dit vraagt veel van de kwaliteit van het proces, waarin een goede afweging en betrokkenheid van de directe belanghebbenden essentieel is.

Rol van de provincie

De Omgevingswet⁽⁴⁾ kan kaders bieden, in werkwijze én in keuzes. Dit vraagt veel van alle betrokken overheden gezamenlijk. En van de provincie specifiek. Enerzijds door richting en duidelijkheid te geven. Anderzijds door maatwerk te bieden en uitvoeringsruimte te geven aan kansrijke initiatieven.

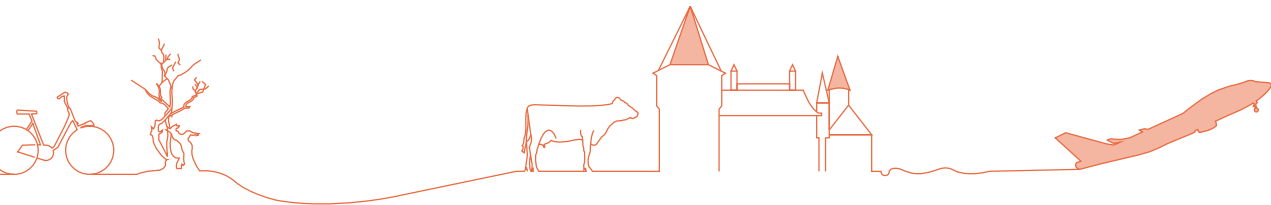
Tot slot

Onze provincie ruimtelijk inrichten mét behoud van ruimtelijke kwaliteit en identiteit is een serieus governance vraagstuk. Het oefenen is begonnen. We hebben geen tijd te verliezen.

stembus

verkiezings
programma

Tien (schrijf)tips voor een aantrekkelijk verkiezingsprogramma

'Een aansprekende boodschap voor de kiezer'

De verkiezingen voor de Provinciale Staten 2019 komen eraan. En er valt wat te kiezen! Ook voor de waterschappen, uiteraard. In deze gids vindt u volop actuele opgaven, perspectieven en cijfers. Over Brabant, over Brabanders. Over wat er speelt en wat de politiek hierin kan betekenen. Wij hopen dat u er naar hartenlust uit zult putten. En dat het bijdraagt die (scherpe) keuzes te maken die de verkiezingsprogramma's vorm, inhoud en betekenis geven. Natuurlijk hoopt u dat veel kiezers uw verkiezingsprogramma zullen waarderen. Daarbij is ook van belang dat uw programma aantrekkelijk leest. In dit hoofdstuk daarom tien tips voor het schrijven van een aantrekkelijk verkiezingsprogramma. Ter inspiratie aangevuld met zes tips van aansprekende Brabanders.

1 **Bedenk een goede titel**

Een goede titel bevat in één oogopslag eigenlijk drie componenten. 1) Prioriteit(en) voor de partij, 2) Herkenbaarheid voor de kiezer 3) In gewone, aansprekende taal. Dat is best lastig. Gun uzelf daarom genoeg tijd om een goede titel te bedenken. De beste titels ontstaan vaak pas achteraf. Als de inhoud van het programma al is geschreven.

2 **Begin met één A4**

Schrijf een verkiezingsprogramma van ongeveer één A4. Zorg dat u precies die hoofdlijnen opschrijft die duiden wat de partij wil doen. Ook in de hoofdlijnen mag best al scherp te zitten. Door de schrijver(s) te dwingen de eerste aanzet niet langer te maken dan één A4 dwingen we onszelf tot (eerste) heldere keuzes.

3 **Actuele standpunten**

De wereld verandert in een rap tempo. Het is goed vooraf kritisch stil te staan bij huidige partijpunten. Zijn de onderwerpen die de vorige verkiezingen nog actueel waren nu nog steeds actueel?

4 **Boodschap voor de kiezer**

Een veelgemaakte insteek is verkiezingsprogramma's te schrijven vanuit de doelen en waarden van de politieke partij. De kunst is om, vanuit de partijkwaliteiten, de vertaalslag te maken naar een aansprekende boodschap voor de kiezer. What's in it for me/de kiezer? is een goed vertrekpunt. Net als de 'Why'-vraag van managementgoeroe Stephen Covey. Altijd goed om u bij de kernpunten in uw programma af te vragen waarom dit een kernpunt is.

5 Structuur in de tekst

Doorgaans zijn het vrij uitvoerige teksten waarin de plannen en ideeën van een partij worden opgesomd. Breng structuur aan in de teksten om het geheel makkelijk leesbaar te maken. Verzin duidelijke titels voor hoofdstukken. Zet tussenkopjes in lange tekstblokken en maak kaders van stukken tekst die u extra wilt laten opvallen. Uiteraard vermijd u ambtelijk taalgebruik zoveel mogelijk. Handig is ook een samenvatting te produceren. Ofwel voor- of achterin het verkiezingsprogramma zelf. Of (printbaar) als losse uitgave.

6 Beeld zegt meer dan woord

Zorg dat u uw verkiezingsprogramma voldoende illustreert. Met foto's, tekeningen of bijzondere quotes. De kracht van beeld is 50 keer zo sterk als dat van woorden. Plaatjes kijken is makkelijker en helpt mensen een tekst te scannen. Staat er een goede foto in de tekst? Dan wordt het onderschrift hiervan zonder twijfel gelezen! Besteed dus tijd en aandacht om goed beeld te verzamelen.

7 In welke vorm?

Past een verkiezingsprogramma überhaupt nog wel bij deze tijd? Of willen mensen liever een YouTube filmpje zien? Of blogs op Facebook, foto's op Instagram, partijpunten op Twitter? Vooral jongeren zijn tegenwoordig beter via social media te bereiken. Een combinatie is altijd goed. Uitgebreide informatie in een mooi geschreven verkiezingsprogramma en de prioriteiten – in fasen – uitgelicht via andere communicatiekanalen.

8 Onderbouw scherpe keuzes

Veel grote (transitie)opgaven werken door op de hele regio. Ieder voor zich en soms tegelijkertijd. Voor de overheid – en dus ook voor de provincie als middenbestuur – is een belangrijke rol weggelegd om dit in goede banen te leiden. Dat vraagt om het maken van heldere en soms scherpe keuzes. Het verkiezingsprogramma is (ook) de plek waar u die keuzes goed kunt uitleggen en onderbouwen.

9 **Wie schrijft het programma?**

Maak bewuste keuzes aan de voorkant. Wie schrijft het verkiezingsprogramma? En waar moet een goede programmacommissie aan voldoen?

10 **Haal inzichten op**

Met welke partijen moet u vooral eens gaan praten om tot een goed verkiezingsprogramma te komen (en met welke juist niet)? Dit kan helpen om de standpunten in uw programma niet alleen scherp, maar ook realistisch te kunnen opschrijven.

Nieuwe privacywetgeving AVG

Sinds 25 mei 2018 is de Algemene verordening gegevensbescherming (AVG) van toepassing. Dit betekent dat in de hele Europese Unie (EU) dezelfde privacywetgeving geldt. De Wet bescherming persoonsgegevens (Wbp) geldt niet meer.

Let er bij het noemen van persoonsnamen en het publiceren van beelden in uw verkiezingsprogramma daarom op dat uw voldoet aan de richtlijnen van de AGV.

'Schrijf een programma vanuit drie kernwaarden:

1. **Betrokkenheid:** laat zien dat je werkelijk betrokken bent bij de inwoners van héél Brabant!
2. **Eerlijkheid:** wees eerlijk en duidelijk over wat je wel en wat je niet kunt als provincie; wek geen valse verwachtingen!
3. **Moed:** durf gebaande wegen te verlaten en durf ook te kiezen voor wat niet voor de hand ligt; doe meer dan het gewone!

Frank Petter

Burgemeester van Bergen op Zoom

'Het behoud van onze welvaart zal op andere, duurzame fundamenten gebaseerd zijn. Dat raakt onder andere de zorg, mobiliteit, energie, en de landbouw. Toekomstbestendige kennis, voor de nieuwe én huidige generatie, maar ook voldoende gekwalificeerde Brabanders zijn een voorwaarde voor succes. Ik verwacht van partijen hierop een visie en actiegerichte plannen.'

Hans de Jong

President Philips Nederland

'Als pioniers en als burgers hebben wij behoefte aan experimenteerruimte die de grenzen van disciplines en verkokerde vraagstukken overstijgt. Zodat handelingsperspectieven ontstaan en aanknopingspunten om grip te hebben op het eigen leven en de leefbaarheid van de omgeving. Als pioniers willen we ook anderen activeren en dan is verbeeldingskracht een belangrijk middel. Verbeelding kan barrières van jargon, dialect en taal doorbreken, kan plezier brengen in het proces en kan toekomstbeelden schetsen die verbinden.'

Isis Boot

Brabant Pioniers, betrokken bij totstandkoming Omgevingsvisie

'De belangrijke maatschappelijke thema's vragen urgentie en doortastend beleid. En vooral ook snelheid. De maatschappij en de technologische invloed daarop veranderen heel erg snel. Ik verwacht van de politiek een missie, visie en aanpak die strategisch toekomstgericht is en tegelijkertijd concreet en praktisch. Vandaag beginnen met het oog op morgen!'

Maarten Steinbuch

*Hoogleraar Technische Universiteit Eindhoven |
Eindhoven Medical Robotics BV*

'Een verkiezingsprogramma moet mensen inspireren. Op zo'n manier dat zij gaan denken: daar zou ik de komende vier jaar graag aan willen werken! Het is heel waardevol om Brabant een beetje beter en mooier te maken. Dingen te doen waar mensen in Brabant écht iets aan hebben. Daarom hoop ik dat de verkiezingsprogramma's straks bijdragen aan een mooie provincie, die met relevante vraagstukken voor Brabant en alle Brabanders bezig is. En dit doet met open vizier en in netwerken, samen met andere partijen.'

Carly Janssen

Programmamanager Brainport Nationale Actieagenda

'Solidariteit op zijn Brabants, dat moet doorklinken in de verkiezingsprogramma's. Solidariteit tussen mensen waar het goed mee gaat en mensen die het goed kunnen gebruiken. Of dat nu is op werk, op gezondheid, op veerkracht, of op inkomen. Echt eerlijker delen is belangrijk en dat moet nu eens doorslaan naar de meest kwetsbare Brabanders. Want als we dat goed doen, gaat het ons allen goed. O ja, ook vertaald in concrete maatregelen: gewoon doen! Dat is Brabants. Dus eigenlijk zijn deze 50 woorden al te veel ...'

Ralf Embrechts

directeur MOM Tilburg /mede-initiatiefnemer Quiet500

Uitgelicht

Cultuur en erfgoed

In het perspectief van de maatschappelijke en landelijke ontwikkelingen geldt ook voor cultuur en erfgoed het belang van de regio als vertrekpunt van beleid en te maken keuzes. Een helder regionaal profiel helpt in het maken van keuzes, zeker als middelen schaars zijn.

Veranderend speelveld

Ook in de culturele sector zijn de algemene trends (Raad voor Cultuur, 2014⁽¹⁾) van verstedelijking én globalisering, en van digitalisering voelbaar. Waar de stad de thuisbasis is, is de wereld het speelveld. Productie en consumptie van kunst en cultuur gaan óók virtueel. Communities worden relevanter dan experts, de grenzen tussen disciplines worden gesleten. De meer traditionele kunstvormen verliezen terrein. Het oorspronkelijke onderscheid tussen hoge en lage cultuur vervaagt.

Oude verdienmodellen bieden onvoldoende toekomstperspectief. Er is, ook na de rijks- en gemeentelijke bezuinigingen, veel verborgen werkloosheid in de kunstsector.

De vraag is hoe om te gaan met deze veranderingen: door de sector zelf, maar ook door overheden. Wat zijn de vanuit de samenleving gelegitimeerde doelen van cultuurbeleid en hoe kan daar op samenhangende wijze in worden voorzien?

Ook het erfgoed democratiseert en is steeds minder het terrein van de expert. De energie- en klimaattransities en de krimp hebben een stevige ruimtelijke impact, die bedreigend kunnen zijn voor het behoud van het erfgoed en de cultuurhistorische waarden.

Tegelijkertijd liggen er ook kansen voor Brabant. De intrinsieke waarde van cultuur wordt weer benoemd, niet alleen in de vorm van het ervaren van cultuuraanbod, maar ook in de vorm van de zingevende en reflectieve functie van cultuur voor de samenleving (Elkhuizen e.a., 2014⁽²⁾). Cultuur en erfgoed geven identiteit en houvast in een snel veranderende samenleving. De sociale waarde wordt breed onderkend: cultuur verbindt, inspireert, daagt uit. De economische waarde, ook in het verband

tussen goede culturele voorzieningen en het binden van hoogopgeleide kenniswerkers, is aangetoond en wordt gezien, juist ook door internationaal concurrerende bedrijven. Een gecoördineerde Brabantse aanpak op het gebied van cultuur, gericht op onderlinge afstemming en specialisatie kan ook de agglomeratiekracht van de Brabantse steden verstevigen (Tordoir, 2017⁽³⁾). Eerder is al het belang van erfgoed voor de aantrekkelijkheid van gemeenten aangetoond (Gemeente-atlas, 2015⁽⁴⁾): monumentale steden groeien harder, hebben minder last van vergrijzing en de huizenprijzen ontwikkelen zich gunstiger. Ook de betekenis van erfgoed voor sociale verbanden is groot, zo bleek uit het onderzoek naar erfgoedgemeenschappen in Brabant van Erfgoed Brabant (Tuinder & Broers, 2017⁽⁵⁾). En erfgoed kan juist in een sterk veranderende omgeving een inspiratiebron zijn voor behoud van identiteit en ruimtelijke kwaliteit. Kortom, cultuur en erfgoed zijn daarmee relevante (ver)binders voor de inwoners van Brabant aan Brabant.

Cultuur in Brabant: enkele gegevens

De monitor Waarde van Cultuur (Het PON e.a., 2018⁽⁶⁾) geeft de stand van zaken en ontwikkeling van het culturele veld in Brabant, aan de hand van drie kapitalen: cultureel, sociaal en economisch kapitaal. Hieruit blijken nog best wat uitdagingen voor Brabant: Voor wat betreft het totale culturele aanbod staat de provincie in de top 3 of 4 van de Nederlandse provincies. Afgezet tegen het Kabinet, komt Brabant iets minder goed uit de verf¹. Van de toekenningen van zes Nederlandse publieke fondsen en de BIS (basisinfrastructuur) landt 6% bij Brabantse initiatieven. Daarbij is ook aan de orde dat het onderscheid tussen de verschillende sectoren binnen cultuur minder scherp is geworden.

Dit terwijl het belang van cultuur en erfgoed voor ontmoeting, verbinding en saamhorigheid door Brabanders

zeer breed wordt onderschreven: 80% van de Brabanders vindt dit belangrijk.

Het economisch kapitaal, het verdienende effect van de sector, gaat ongeveer gelijk op met de ranking in het cultuuraanbod.

Van de rijksmonumenten bevindt zich een kleine 12% in Brabant. In de categorie kerken is Brabant zelfs koploper, ook in absolute zin. Juist in die categorie dient zich een stevige opgave aan: van de 563 kerken in Brabant, waarvan 56% met een rijksmonumentale status, zijn er nu nog 400 in gebruik. De verwachting is dat hiervan nog 50-80% gedurende het komende 15 jaar leegkomen. 68% van de kerken staat in plaatsen met minder dan 20.000 inwoners, terwijl hier minder herbestemmingsmogelijkheden zullen zijn.

Opgaven en keuzen voor Brabant

In het regioperspectief wordt de roep om een stevig eigen cultureel aanbod pregnanter.

1 Dit beeld werd onlangs bevestigd in de gemeente-atlas 2018(7), waarin het cultuuraanbod is gerelateerd aan het aantal inwoners in een gemeente of streek. In dit beeld maakt Brabant onderdeel uit van de middencategorie.

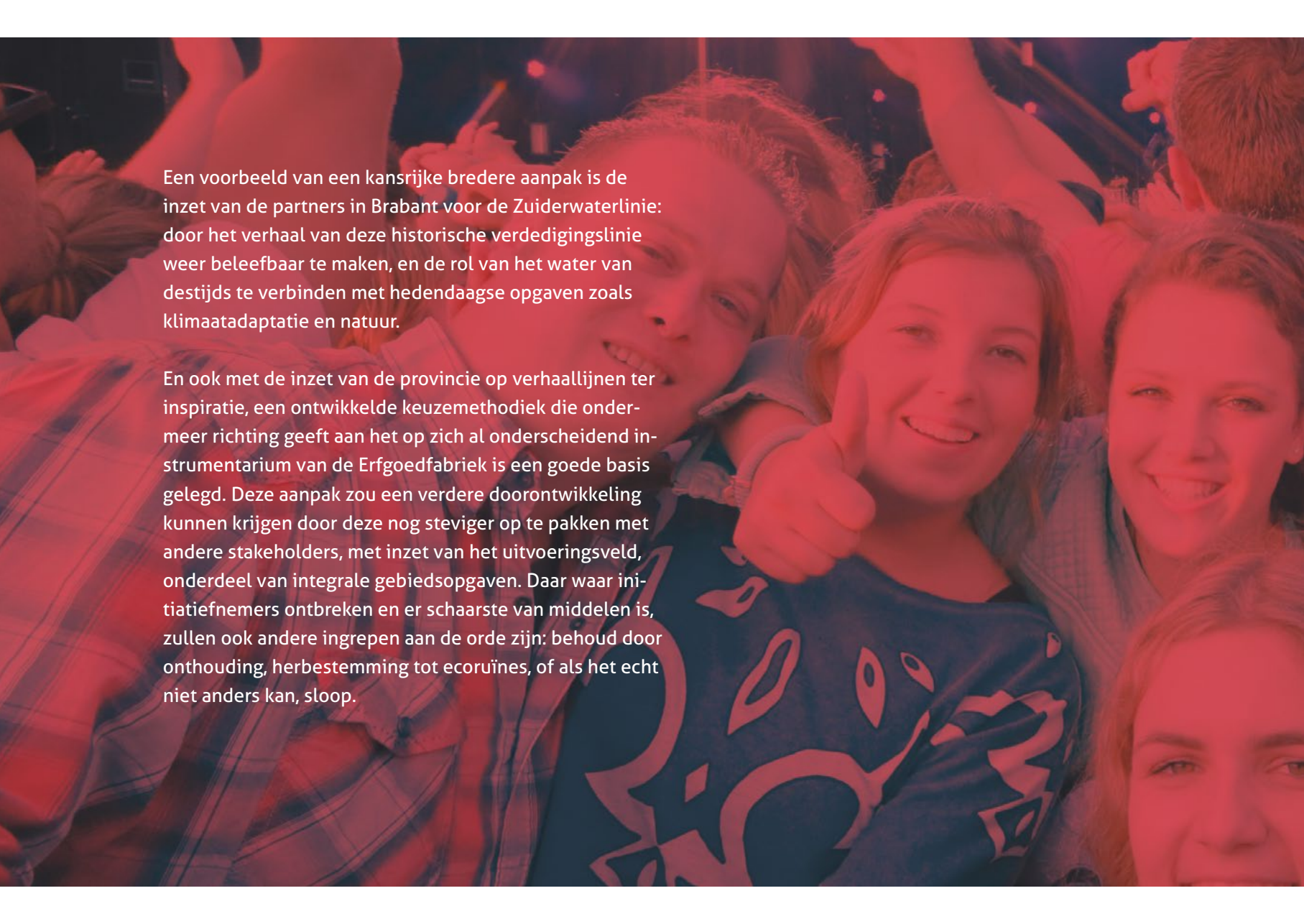

De zorg van een aantrekkelijk aanbod om kenniswerkers te binden in de regio door enkele toonaangevende bedrijven was mede aanleiding voor het opstellen van de Brainport Nationale Actieagenda.

In de brief 'Cultuur in een open samenleving' roept het Kabinet de andere overheden op om cultuurprofielen op te stellen waarin een visie wordt geschetst op cultuurbeleid vanuit de eigen kracht van de stad of de regio en die ingaan op uitdagingen die per regio kunnen verschillen. Daar kan een sturende en voedende werking van uitgaan richting het bestaande lokale en provinciale instrumentarium, zoals BrabantC. De provincie pakt dit nu ook met de Brabantse steden.

Of een dergelijk profiel ook leidt tot vernieuwing van het landelijk instrumentarium, zoals recent door de Raad voor Cultuur⁽⁸⁾ 2017 is geadviseerd over het rijkscultuurbestel vanaf 2020, is de vraag. Maar hoe steviger de eigen visie en de eigen inbreng, des te beter de agenda ook op landelijk niveau mee kan worden bepaald. Dit past ook bij een zelfbewust Brabant.

Ook voor erfgoed ligt er een uitdaging: de reeds benoemde transities zullen een grote ruimtelijke impact hebben, herbesteding en onderhoud van monumenten zijn stevige kostenposten, en specifieke eisen aan monumenten kunnen beperkend zijn voor toekomstige gebruiksmogelijkheden. Recent hebben de Raad voor Cultuur en de Raad voor leefomgeving en infrastructuur⁽⁹⁾ (2017) een advies uitgebracht dat pleit voor een brede blik op erfgoed. De sector richt zich te veel op behoud van de gebouwen en te weinig op de betekenis ervan voor de omgeving. De verbinding met de maatschappelijke opgaven kan beter worden gelegd, met erfgoed als één van de dragers van ontwikkeling in samenleving en gebieden, met verhalen als inspiratiebron. Dit vraagt om een meer offensieve, flexibele en integrale aanpak.

Een voorbeeld van een kansrijke bredere aanpak is de inzet van de partners in Brabant voor de Zuiderwaterlinie: door het verhaal van deze historische verdedigingslinie weer beleefbaar te maken, en de rol van het water van destijds te verbinden met hedendaagse opgaven zoals klimaatadaptatie en natuur.

En ook met de inzet van de provincie op verhaallijnen ter inspiratie, een ontwikkelde keuzemethodiek die ondermeer richting geeft aan het op zich al onderscheidend instrumentarium van de Erfgoedfabriek is een goede basis gelegd. Deze aanpak zou een verdere doorontwikkeling kunnen krijgen door deze nog steviger op te pakken met andere stakeholders, met inzet van het uitvoeringsveld, onderdeel van integrale gebiedsopgaven. Daar waar initiatiefnemers ontbreken en er schaarste van middelen is, zullen ook andere ingrepen aan de orde zijn: behoud door onthouding, herbestemming tot ecoruïnes, of als het echt niet anders kan, sloop.

Bronnenlijst

Hoofdstuk 1 Inleiding - geen

Hoofdstuk 2 Brabant richting 2030

- 1 Tordoir, P.P., (2017). Netwerken in Brabant. Sociaalgeografische systeemwerking in Noord-Brabant. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.
- 2 Janssen J. en Dagevos J. (2016). Sociaal culturele agenda bepalend voor de 'triumf van de stad', Boekmancahier Nummer 107, zomer 2016.
- 3 Dagevos J. e.a. (2017). Stad behoeft krachtige sociale agenda, in Tijdschrift Milieu, september 2017.
- 4 Van der Haar M., Szytniewski, B. en Vermeulen, P. (2017). Poolse migranten in de Langstraat. Een verkenning van wonen, werken en wensen. Tilburg: Het PON.
- 5 Van der Haar M. e.a. (2018). Van zorg naar sturing: Het arbeidsmigrantenvraagstuk in de Metropoolregio Eindhoven. Tilburg: Het PON.
- 6 Provincie Noord-Brabant (2018). Perspectiefnota 2018: Brabant op koers. 's-Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant.
- 7 Provincie Noord-Brabant (2010). Agenda van Brabant. 's-Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant. Zie ook: www.brabant.nl/agendavanbrabant.
- 8 Provincie Noord-Brabant (2017). Bestuursakkoord 2015-2019. 's-Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant. Zie ook www.brabant.nl/politiek-en-bestuur/bestuursakkoord-2015-2019.
- 9 Willems, S. e.a. (2017). Bouwstenen voor Omgevingsvisie. Volop kansen voor toekomstbestendig Brabant. 's-Hertogenbosch: BrabantAdvies.
- 10 Provincie Noord-Brabant (2018). Omgevingsvisie. De kwaliteit van Brabant. Visie op de Brabantse leefomgeving (ontwerp). 's-Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant. Zie ook: www.omgevingsvisieb.nl/.
- 11 Lodder e.a., (2017). Staat van Transitie: patronen van opbouw en afbraak in vijf domeinen. DRIFT: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- 12 Wim van de Donk e.a. (2014). Het Nieuwste Brabant. Eindhoven: Lecturis.
- 13 Janssen J. e.a., (2010). Public health: disconnections between policy, practice and research. Health Research Policy and Systems 2010, 8:37. <http://www.health-policy-systems.com/content/8/1/37>.
- 14 Rotmans, J. (2014). Verandering van Tijdperk. Nederland kantelt. 27 november 2014.
- 15 Putters, K. (2014). Rijk geschakeerd. Op weg naar de participatiesamenleving. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 16 Van den Broek, A. e.a.(2016). De toekomst tegemoet Den Haag: SCP.

17 BrabantKennis, (2018) Toekomstgids voor Brabantse Gemeenten. Tilburg: BrabantKennis.

18 Vermeulen, P. (2017). Vertrouwen in veerkracht. Tilburg: Het PON.

Hoofdstuk 3 Concurrerend Brabant

- 1 Centraal bureau voor de Statistiek (2018). Monitor Brede Welvaart 2018. Den Haag: CBS. Badir, M., e.a. (2017).
- 2 Brede Welvaartsindicator 2017. Utrecht: Universiteit van Utrecht & Rabobank Nederland.
- 3 Europese Unie (2017). Regional Innovation Scoreboard.
- 4 Vos, F., e.a. (Berenschot) & Vermeulen, M. (TIAS) (2018). Laat de robots maar komen! Onderzoek Smart Working. Maak werk van technologie. Zoetermeer: FME.
- 5 Brabantse Ontwikkelingsmaatschappij (2017 en eerder). Jaarlijkse rapportages Foreign Investments. Tilburg: BOM.
- 6 Decisio (2017). Economische analyse internationale werknemers, studenten en zelfstandigen in Nederland. Regiorapportage Zuid-Nederland. Amsterdam: Decisio.
- 7 Van der Haar M. e.a. (2018). Van zorg naar sturing: Het arbeidsmigrantenvraagstuk in de Metropoolregio Eindhoven. Tilburg: Het PON.
- 8 Raspe, O. (2018). Nieuw industriebeleid is actief regionaal-economisch beleid. In: Economisch Statistische Berichten, ESB mei 2018.

9 Het landelijke topsectorenbeleid vraagt daarmee ook om een doorontwikkeling.

10 Overvest, Van Elk, ESB Industriepolitiek ' Maatschappelijke uitdagingen vereisen hervorming topsectoren', 11 mei 2018.

11 Sociaal-Economische Raad (2018). Energietransitie en Werkgelegenheid. Kansen voor een duurzame toekomst. Den Haag: SER.

12 Brabantse Ontwikkelingsmaatschappij (2017). Readiness for technology. Tilburg: BOM.

13 Alkemade, F. (2017). De emancipatie van de periferie. Den Haag: College van Rijksadviseurs (Rijksbouwmeester).

14 BrabantAdvies/SER Brabant (2017). Toerusten & Innoveren. Naar een toekomstbestendig onderwijs- en arbeidsbestel. 's-Hertogenbosch: Brabantadvies.

Hoofdstuk 4 Circulair en klimaatbestendig Brabant

- 1 www.wur.nl/nl/show/NoordBrabant-bestand-tegen-klimaatverandering.htm
- 2 [http://www.klimaatvoorruimte.nl/dossiers/adaptatie-programma-ruimte-en-klimaat-\(ARK\)](http://www.klimaatvoorruimte.nl/dossiers/adaptatie-programma-ruimte-en-klimaat-(ARK))
- 3 BrabantAdvies (2017). Bouwstenen voor Omgevingsvisie Volop kansen voor toekomstbestendig Brabant. 's-Hertogenbosch: BrabantAdvies.
- 4 Dagevos, J. en Van Kasteren. H. (2017). Advies Sturingsmogelijkheden voor een Vitale Bodem. Tilburg: Telos.

- 5 www.energie-initiatief.nl/initiatief/brabantse-energie-alliantie/
- 6 www.brabant.nl/dossiers/dossiers-op-thema/energie.aspx
- 7 CE Delft (2017). Tussenevaluatie van het Uitvoeringsprogramma Energie van de provincie Noord-Brabant, publicatienummer 17.5M07.96. www.ce.nl.
- 8 Hocks e.a. (2016). Gebiedsstrategie Duurzame Energieopgave Provincie Noord-Brabant, Posad.
- 9 Ghisellini, P., Cialani C. en Ulgiati S. (2016). A review on circular economy: the expected transition to a balanced interplay of environmental and economic systems, in *Journal of Cleaner Production* 114(7):11-32 · January 2016.
- 10 <http://www.mvonderland.nl/circulaire-economie>
- 11 Drissen E. en Vollebergh H. (2018). Kan de circulaire economie een bijdrage leveren aan de energietransitie?, Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag, PBL-publicatienummer: 3277.
- 12 www.circulairebusinessmodellen.nl/bouwstenen/
- 13 www.circulairondernemen.nl/bibliotheek/circularity-check-circulair-product-dienst
- 14 <http://ernst.weizsaecker.de/faktor-vier-neuausrichtung-des-technischen-fortschritts/>
- 15 Diana Ivanova e.a. (2017). Mapping the carbon footprint of EU regions, in *Environmental Research Letters* Volume 12 054013
- 16 Van Kasteren, H., Wentink C. en Dagevos, J. (2016). Stoffenbalansen voor een Circulaire Economie in Noord-Brabant, Documentnummer: 16.149.
- 17 mvonderland.nl/
- 18 www.brabant.nl/politiek-en-bestuur/bestuursakkoord-2015-2019.aspx, pag 27 en pag 36
- 19 www.circulaireeconomienederland.nl/grondstoffenakkoord/default.aspx
- 20 Provincie Noord Brabant (2017). Aanvullende uitvoeringsprogramma Energie 2018-2019.
- 21 www.rvo.nl/subsidies-regelingen/stimulering-duurzame-energieproductie
- 22 www.brabant.nl/applicaties/producten/economie_en_innovatie__green_deal_zonnecel_systeem_technologie_subsidie_11761
- 23 www.brabant.nl/applicaties/producten/economie_en_innovatie_green_deal_warmtenetten_subsidie_12460
- 24 Provincie Noord Brabant (2017,). MIPP Sleutelprojecten www.brabant.nl/handlers/SISModule/downloaddocument.ashx?documentID=894844
- 25 Van Kasteren, H., Wentink C. en Dagevos, J. (2018). Opgave en verkenning energietransitie in Zeeland en West-Brabant. Tilburg: Telos.
- 26 Panteia (2018). Themaonderzoek Energietransitie Noord Brabant.

- 27 BrabantKennis (2018). Nieuw klimaat voor natuur. Tilburg: BrabantKennis.
- 28 ECN, Terttum, Vereniging Milieudefensie, Alliander (2017). Essay bundel 'De ethiek van de energietransitie'. Inleidende essays over de winnaars en verliezers van de energietransitie, ECN-E--17-058.

Hoofdstuk 5 Mobiel en verbonden Brabant

- 1 Ministerie van Infrastructuur en Milieu (2017). Nationale Markt- en Capaciteitsanalyse. Den Haag: MIM.
- 2 Provincie Noord-Brabant en partners (v.a. 2016). SmartwayZ. NL; een innovatief mobiliteitsprogramma. Bron: www.smartwayz.nl/
- 3 Provincie Noord-Brabant (2017). Segmentatie van weggebruikers in Noord-Brabant en Limburg. 's-Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant.
- 4 Het PON (2017). Toekomst van de mobiliteit, onderzoek Brabantpanel 67. Tilburg: Het PON.
- 5 Van der Haar, M., e.a. 2018. Monitor Sociale Veerkracht 2018. Tilburg: Het PON/Telos.
- 6 Tordoir, P.P., (2017). Netwerken in Brabant. Sociaalgeografische systeemwerking in Noord-Brabant. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.
- 7 Weijer, van de C., en Hendrix, B. (2016). Het nieuwste cahier #03: Mobiliteit in Brabant, de weg vooruit!. Tilburg: BrabantKennis.
- 8 Provincie Noord-Brabant (2018). Omgevingsvisie De kwaliteit van Brabant. Visie op de Brabantse leefomgeving (ontwerp). 's-Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant.

Hoofdstuk 6 Samenlevend en gezond Brabant

- 1 Van der Haar, M., e.a. (2018). Monitor Sociale Veerkracht 2018. Tilburg: Het PON/Telos.
- 2 Het PON (2017). Toekomst van de mobiliteit, onderzoek Brabantpanel 67. Tilburg: Het PON.
- 3 Huber, M. (2014). Towards a New, Dynamic Concept of Health. Proefschrift Universiteit van Maastricht
- 4 Dagevos, J., e.a. (concept 2018). Essay: Naar een gezonde Brabantse leefomgeving. Een verkenning van een aantal belangrijke ontwikkelingen in het ruimtelijk-economische en gezondheidsdomein. Tilburg: Telos.
- 5 Staatsen, B., e.a. (2017). Gezonde leefomgeving ,gezonde mensen. Bilthoven: RIVM Rapport 2016-0172
- 6 Brabantadvies (2017). Bouwstenen voor Omgevingsvisie. Volop kansen voor toekomstbestendig Brabant. 's-Hertogenbosch: Brabantadvies.
- 7 Planbureau voor de Leefomgeving (2016). Richting geven - Ruimte maken. Balans van de leefomgeving 2016. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- 8 Tranzo/Tilburg University, de Academische Werkplaats Publieke Gezondheid Brabant, Telos en PON (2017). Kwetsbaar

- Brabant. Een verdieping op de monitor Sociale Veerkracht. Verdiepend rapport.
- 9 CBS (2018). Monitor Brede Welvaart. Den Haag: CBS.
 - 10 Poulain, M., e.a. (2004). Identification of a geographic area characterized by extreme longevity in the Sardinia island: the AKEA study. *Exp Gerontol*, 2004; 39(9): 1423-9.
 - 11 Blanken M., e.a. (2016). Sociale Veerkracht in Brabant, Tilburg: Het PON/Telos.
 - 12 zie www.louisbolk.org/nl/home.
 - 13 Pinker, S. (2015). *The Village Effect: How Face-to-Face Contact Can Make Us Healthier and Happier*. Toronto: Vintage Canada.
 - 14 Platform Gezond Ontwerp (2013). *Magazine Gezond Ontwerp*., zie ook www.platformgezondontwerp.nl
 - 15 Jenissen, R., (2018). *De nieuwe verscheidenheid. Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland*. Den Haag: WRR.
 - 16 GGD/GHOR kennisnet: Kernwaarden voor een gezonde leefomgeving (2018). Laatste versie via: www.ggdghorkennisnet.nl
 - 17 Nivel (2018). *Consumentenpanel Gezondheidszorg mei 2018*. Utrecht: Nivel.
- Hoofdstuk 7 (Be)sturend Brabant**
- 1 Dekker, P., Van der Ham, L. en Wennekers, A. (2018). *Burgerperspectieven 2018 | 1*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
 - 2 Interbestuurlijk programma (2018). Programmastart IBP, Samen meer bereiken als één overheid. Rijk, gemeenten, provincies en waterschappen starten met een interbestuurlijk programma en een gezamenlijke agenda. Overhedenoverleg van 14 februari 2018.
 - 3 Groenleer, M. e.a. (2018). *Differentiatie in regionale governance en de relatie met economische groei en ontwikkeling*. Tilburg University en Universiteit Utrecht.
 - 4 BrabantAdvies (2017). *Brabant één groot living lab. Testomgeving voor de wereld van morgen*. 's-Hertogenbosch: BrabantAdvies.
 - 5 Wim van de Donk e.a. (2014). *Het Nieuwste Brabant*. Eindhoven: Lecturis.
 - 6 Schaap, L. e.a. (2017). *Coalitieakkoord 2017: vertrouwen in (de toekomst van) de regio? Discussion Paper No. 3*. Tilburg: TiREG.
 - 7 Boogers, M. (2014). *Strategie, structuur en samenleving: drie dimensies van regionale uitvoeringskracht*. *Bestuurswetenschappen* 2014, 68, p. 13-31.
 - 8 Van der Steen, M., Scherpenisse, J. en Twist, M. (2015). *Sedimentatie in sturing. Systeem brengen in netwerkend werken door meervoudig organiseren*. Den Haag: NSOB.
 - 9 Buijtels, H. en Jansen, J. (2017). *Proef het verschil! Mind the Gap*. Tilburg: BrabantKennis.
 - 10 Van der Haar, M., e.a. (2018). *Monitor Sociale Veerkracht 2018*. Tilburg: Het PON/Telos.

Bronnenlijst kaders Uitgelicht

Werken en leren: maak van Brabant een lerende regio

- 1 BrabantAdvies (2017). Toerusten en innoveren. Een toekomstig onderwijs- en arbeidsmarktbestel. 's-Hertogenbosch: BrabantAdvies.
- 2 Brainport (2018). Brainport Talent & Skills Akkoord. Akkoord voor onderwijs & arbeidsmarkt in Zuidoost-Brabant.

Transitie Landbouw: naar een duurzame voedselstrategie

- 1 Provincie Noord-Brabant (2016). Uitvoeringsagenda Brabantse Agrofood 2016-2020 Welkom in Brabant! 's-Hertogenbosch.

Natuur: realisatie robuuste gebieden blijft uitdaging

- 1 BrabantKennis (2017). Een nieuw klimaat voor natuur? Over de toekomst van natuur in Brabant. Tilburg: BrabantKennis.

Digitalisering: mind the gap

- 1 Buijtels, H. en Jansen, J. (2017). Proef het verschil! Mind the Gap. Tilburg: BrabantKennis.
- 2 BrabantAdvies (2018). Risico's en kansen van digitalisering vanuit politiek-bestuurlijk perspectief van de Staten en GS

van Brabant. BrabantAdvies, in samenwerking met Avans Hogeschool, lectoraat Digitalisering en Veiligheid. 's-Hertogenbosch: BrabantAdvies.

Wonen in Brabant: 120.000 extra woningen tot 2030

- 1 De cijfers uit dit kader zijn afkomstig van 'De bevolkings- en woningbehoefteprognose Noord-Brabant. Actualisering 2017. Provincie Noord-Brabant. Zie ook: bevolkingsprognose. brabant.nl
- 2 BrabantKennis (2017). Is gemiddeld goed genoeg? Tilburg: BrabantKennis. zie ook: /www.brabantkennis.nl/longread/kijk-op-brabant-toekomst-wonen/
- 3 Van der Haar M., Szytniewski, B. en Vermeulen, P. (2017). Poolse migranten in de Langstraat. Een verkenning van wonen, werken en wensen. Tilburg: Het PON.
- 4 Van der Haar M. e.a. (2018). Van zorg naar sturing: Het arbeidsmigrantenvraagstuk in de Metropoolregio Eindhoven. Tilburg: Het PON.
- 5 Planbureau voor de Leefomgeving (2016). Richting geven - Ruimte maken. Balans van de leefomgeving 2016. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Ruimtelijke opgaven: inrichten mét ruimtelijke kwaliteit

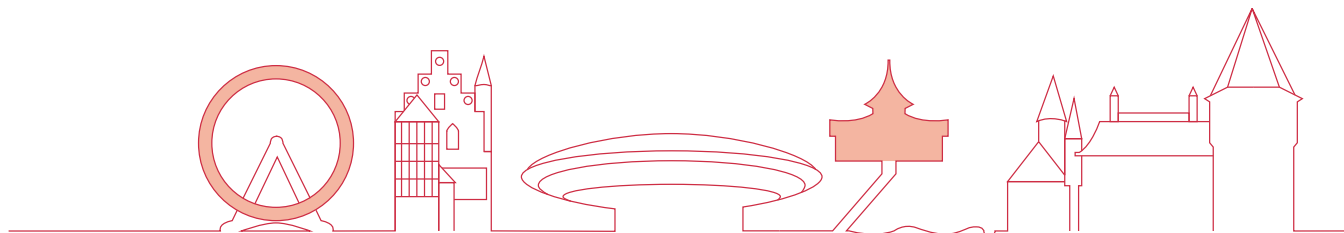
- 1 Landschapstriënnale 2017, zie landschapstriennale.com
- 2 Omgevingswet, zie www.brabant.nl/dossiers/dossiers-op-the-ma/ruimtelijke-ordering/ruimtelijk-beleid/omgevingsvisie

Cultuur en erfgoed

- 1 Raad voor Cultuur (2014). De cultuurverkenning., Ontwikkelingen en trends in het culturele leven in Nederland. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- 2 Elkhuizen, S., e.a. (2014), De waarde van Cultuur. Brussel: Socius.
- 3 Tordoir, P.P. e.a. (2017) Pas de deux? Het ruimtelijk samenspel van cultuur en economie in Nederland: een beleidsverkenning. Amsterdam: Regioplan.
- 4 Marlet, G. en Woerkens, van C., (2015). Atlas voor gemeenten 2015. De 50 grootste gemeenten van Nederland op 50 punten vergeleken: Erfgoed. Nijmegen: VOC Uitgevers B.V.
- 5 Tuinders, M. en Broers, B (2017). Vrijwilligers & erfgoed in Noord-Brabant. Een verkenning van de dynamiek van lokale erfgoedgemeenschappen. Tilburg: Het PON.
- 6 Broers, B., e.a. (2018) Waarde van Cultuur 2018. De staat van de culturele sector in Noord-Brabant. Het PON, bkkc brabant

kenniscentrum kunst en cultuur, Telos , Pyrrhula Research Consultants en de Boekmanstichting.

- 7 Marlet, G. en Woerkens, van C., (2018). Atlas voor gemeenten 2018. De 50 grootste gemeenten van Nederland op 50 punten vergeleken: Cultuur. Nijmegen: VOC Uitgevers B.V.
- 8 Raad voor Cultuur (2017). Cultuur voor stad, land en regio. De rol van stedelijke regio's in het cultuurbestel, Den Haag: Raad voor Cultuur.
- 9 Raad voor Cultuur en Raad voor Leefomgeving en Infrastructuur, (2017). Briefadvies 'Brede blik op erfgoed; over de wisselwerking tussen erfgoed en transitie in de leefomgeving', 18 december 2017.

HET
PON

BRABANTADVIES

telos brabant's centrum voor
duurzame ontwikkeling